

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

**Quliyev Vasif Mehman oğlu
(MAGİSTRANTIN A.S.A)**

“Azərbaycan Respublikasının dövlət borcu və onun idarə olunması xüsusiyyətləri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060403 Maliyyə

İxtisaslaşma

Maliyyə nəzarəti və audit

Elmi rəhbər:

Dos. A.İ.Qarayev

Kafedra müdiri:

İ.e.d. prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ - 2018

MAGİSTR DİSSERTASİYASININ İŞ PLANI

Magistr dissertasiyasının mövzusu: “Azərbaycan Respublikasının dövlət borcu və onun idarə olunması xüsusiyyətləri”

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş

FƏSİL 1. Dövlət borcunun və onun idarə edilməsinin nəzəri əsasları

1.1. Dövlət borcunun mahiyyəti , rolu və iqtisadiyata təsiri

1.2. Dövlət borcunun növləri və formaları

1.3. Dövlət borcunun yaranma səbəbləri və nəticələri

FƏSİL 2. Azərbaycanda dövlət borcunun müasir vəziyyətinin təhlili və xarici təcrübədə dövlət borcunun tənzimlənməsi məsələləri

2.1. Respublikanın dövlət borcunun müasir vəziyyətinin təhlili

2.2. Azərbaycanın borc siyasəti, onun başlıca istiqamətləri və müasir reallıqlar

2.3. Xarici təcrübədə dövlət borcları problemi və onların tənzimlənməsi məsələləri

FƏSİL 3. Müasir iqtisadi şəraitdə respublikada dövlət borclarının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. Müasir dövrdə Azərbaycanın dövlət borcunun idarə olunması xüsusiyyətləri

3.2. Respublikanın dövlət borcunun idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları

Nəticə

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Rezume

Summary

Magistrant:

QULİYEV VASİF MEHMAN oğlu

Elmi rəhbər:

dos. QARAYEV AZƏR İSLAM oğlu

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə dövlət borcunun mövcudluğu inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyəti üçün səciyyəvidir və normal bir dünya praktikasıdır. Dünyanın bir çox ölkələri iqtisadi dəyişikliklər, islahatlar həyata keçirərkən daxili və xarici borclara müraciət edirlər.

Ümumiyyətlə dövlət borcu – iqtisadi sistemin mühüm tərkib hissəsidir və bu sistemin bir çox elementlərinə xüsusilə dövlət büdcəsinə, pul-kredit və valyuta sisteminə, inflyasiya səviyyəsinə, daxili və xarici yığımlara, xarici investisiyalara birbaşa və dolaylı təsir göstərir.

Onu da qeyd edək ki, son illərdə ayrı-ayrı ölkələrdə müşahidə olunan borc böhranı dövlət borcu probleminə münasibətlərin ciddi dəyişməsinə gətirib çıxarmış və onun effektiv idarə edilməsini mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur.

Dövlət borcunun idarə olunması – kreditörlərə gəlirlərin ödənilməsi, borcların qaytarılması, borc öhdəliyi şərtlərinin dəyişdirilməsi, yeni dövlət qiymətli kağızlarının buraxılışı imkanlarının müəyyən edilməsi üzrə dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusudur. Dövlət borcunun idarə olunması həmçinin dövlətin maliyyə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir.

Dövlət borcunun səmərəli idarə edilməsi makroiqtisadi siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla ölkədə iqtisadi artıma və işğuzar fəallığa güclü təsir vasitəsidir.

Son illərdə respublikamızın dövlət borcunun xüsusən də xarici dövlət borcunun əhəmiyyətli dərəcədə artması onun idarə olunmasının səmərəli yollarının tapılmasını, bu sahədə xarici təcrübənin araşdırılmasını və onun müsbət cəhətlərinin ölkəyə tətbiqini zəruri edir.

Bu baxımdan “Azərbaycan Respublikasının dövlət borcu və onun idarə olunması xüsusiyyətləri” mövzusunda dissertasiya işi öz aktuallığı və elmi araşdırılmasının vacibliyi ilə seçilir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Dövlət borcu, onun idarə olunması və bu idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması problemləri bir çox yerli və xarici iqtisadçılar tərəfindən geniş və əhatəli araşdırılmış, tədqiq edilmişdir.

Dövlət borcunun nəzəri əsaslarının formalaşması, onun iqtisadiyyata olan təsirinin öyrənilməsi əsasən iqtisadi nəzəriyyənin klassiklərinin, D.Keyns, D.Mill, D.Rikardo, A.Lerner və digər alimlərin əsərləri ilə bağlıdır.

Dövlət borcu probleminin araşdırılması istiqamətində D.A.Bağirov, Ə.Ə.Ələkbərov, M.X.Həsənli, A.Q.Ağayev, R.Məhərrəmov, A.Babayev, B.İ.Alexin, Y.Y.Vavilov, A.Q.Qryaznova, İ.A.Busıqına və başqalarının tədqiqatları da böyük elmi və praktik maraq doğurur və dissertasiyanın hazırlanması prosesində onlardan geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədini dövlət borcunu təsərrüfat mexanizminin vacib bir elementi kimi araşdırmaq, onun sosial-iqtisadi proseslərə təsir istiqamətlərini və tənzimləmə mexanizmlərini müəyyən etmək təşkil edir.

Dissertasiya işinin məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- dövlət borcunun bir iqtisadi kateqoriya kimi mahiyyətini, məzmununu, zəruriliyini araşdırmaq;
- dövlət borcunun sosial-iqtisadi proseslərə təsir istiqamətlərini müəyyən etmək;
- müasir dövrdə dövlət borcunun idarə olunmasının məqsəd, vəzifə və xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- respublikanın dövlət borcunun müasir vəziyyətini və artma səbəblərini tədqiq etmək;
- xarici təcrübədə dövlət borcu problemini və onun tənzimlənməsi məsələlərini araşdırmaq;
- müasir dövrdə dövlət borcunun effektiv idarə edilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək və s.

Dissertasiya işinin predmetini dövlətin əlavə maliyyə resurslarının formalaşdırılması, eləcə də dövlət borcunun idarə olunması zamanı yaranan maliyyə-iqtisadi münasibətləri təşkil edir.

Dissertasiya işinin obyektini isə - bilavasitə dövlətin müxtəlif mənbələrdən cəlb etdiyi borclar təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını yerli və xarici müəlliflərin dövlət borcunun təbiəti, rolu və idarə edilməsi məsələlərinə həsr edilmiş fundamental əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat gedişində analiz, müqayisə və sintez kimi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqat işində müvafiq qurumların AR Maliyyə Nazirliyinin, Hesablama Palatasının, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları və hesabatlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat prosesində dissertasiya işinin elmi yeniliyini xarakterizə edən aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

- iqtisadi kateqoriya kimi dövlət borcunun mahiyyəti, məzmunu açıqlanmış, sosial-iqtisadi proseslərə təsir istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- dövlət borcunun əsas əlamətlər üzrə təsnifatı aparılmış və strukturu göstərilmişdir;
- dövlət borcunun idarə olunması bir sistem kimi təqdim olunmuş, onun məzmunu, əsas elementləri, mərhələləri, prinsipləri, metodları, məqsəd və vəzifələri müəyyən olunmuşdur;
- respublikada dövlət borcunun müasir vəziyyəti araşdırılmış və onun artımının əsas faktorları, amilləri göstərilmişdir;
- xarici təcrübədə dövlət borcunun tənzimlənməsi yolları və onların ölkəyə tətbiqinin mümkünlüyü qiymətləndirilmişdir;
- dövlət borcunun idarə olunmasının səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri müəyyən olunmuşdur.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, səkkiz paraqraf, nəticə - təkliflər və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla, 75 səhifə həcmində yerinə yetirilmişdir..

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilmə səviyyəsi, işin məqsəd və vəzifələri, predmeti, obyektı, nəzəri-metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, eləcə də praktiki əhəmiyyəti göstərilir.

Dissertasiyanın birinci fəsli “Dövlət borcunun və onun idarə olunmasının nəzəri əsasları” adlanır. Bu fəsildə dövlət borcunun məzmunu, zəruriliyi, təsnifatı, habelə onun idarə olunmasının başlıca məqsədi, prinsipləri və metodları araşdırılır.

İkinci fəsildə Azərbaycanın dövlət borcunun müasir vəziyyəti və idarə olunması xüsusiyyətləri, o cümlədən xarici təcrübədə dövlət borcunun tənzimlənməsi məsələləri tədqiq olunur.

Dissertasiyanın sonuncu üçüncü fəslində isə əsasən dövlət borcunun idarə olunması prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları göstərilir və konkret təkliflər verilir.

FƏSİL 1. Dövlət borcunun və onun idarə edilməsinin nəzəri əsasları

1.1.Dövlət borcunun mahiyyəti , rolu və iqtisadiyata təsiri

Cəmiyyətin müxtəlif ehtiyaclarını, eləcə də öz xərclərini ödəmək məqsədi ilə dövlət təsərrüfat subyektlərinin və əhalinin sərbəst maliyyə resurslarını cəlb etmək məcburiyyətindədir. Dövlət borcu vergi daxilolmaları və pul vəsaitlərinin emissiyası ilə birlikdə büdcə kəsirinin örtülməsinin əsas mənbəyidir. İstənilən dövlətin maliyyə vəziyyəti, onun inkişaf perspektivləri, ilk növbədə dövlət büdcəsi, büdcə kəsiri və dövlət borclarının həcmi, səviyyəsi kimi göstəricilərlə müəyyən olunur. Hal-hazırda davam edən qlobal maliyyə böhranı şəraitində, dövlət borcu problemi və onun idarə olunması daha böyük aktualıq kəsb edir.

Dövlət borcunun idarə olunmasına keçməzdən əvvəl dövlət borcunun məzmununa müxtəlif yanaşmaları nəzərdən keçirərək bu anlayışın daha məqbul variantını tapmağa çalışsaq.

İlk öncə onu qeyd etmək istərdim ki, dövlət borcu ilə bağlı iqtisad elmində formalasmış bir mənalı mövqe mövcud deyildir. Dövlət borcuna yanasmada həm klassik, həm də muasir iqtisadi məktəblərin baxışları, fikirləri bir-birindən fərqlənmişdir.

Klassik məktəbin nümayəndələri (A.Smit, D.Rikkardo, D.Xyum və s.) dövlət borcunu “insanlar tərəfindən nə vaxtsa kəşf edilmiş bəla” kimi qiymətləndirirdilər, çünki onlara görə dövlət borcu millətin sərvətini azaldır, vergi yükü ağırlaşdıraraq, kapitalın yığılmasına xeyli mane olur. Onların fikrinə görə dövlət borclarının mövcudluğu yalnız müstəsna hallarda, məsələn, fəvqəladə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi zamanı özünü doğruldur.

XX əsrin əvvəllərində formalaşan Keyns nəzəriyyəsi dövlət borclarına olan əvvəlki baxışları köklü şəkildə dəyişdi. C.Keyns dövlət borcuna dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi yanaşırdı və hesab edirdi ki, dövlət borcu iqtisadi sistemin inkişafına müsbət təsir göstərə bilər. Keyns və onun tərəfdarlarına görə büdcə kəsiri iqtisadi sabitləşmə kontekstində faydalıdır, dövlət borcu isə dövlət maliyyəsi üçün uzunmüddətli planda təhlükə deyildir.

XX əsrin ortalarında P.A.Samuelson, C.Qelbreyt, A.Lerner, E.Xansen və digəriləri C.Keynsin dövlət borcu və dövlət krediti barədə fikirlərini daha da inkişaf etdirdilər. Xüsusilə, A.Lerner hesab edirdi ki, borclar vergilər və xərclər kimi dövlətin iqtisadiyyata təsir vasitələridir, ona görə də dövlətin əsas vəzifəsi bu təsirin faydalı, səmərəli olmasını təmin etməkdir.

Göründüyü kimi dövlət borcuna tarixən yanaşmalar, baxışlar müxtəlif olsa da o, əksəriyyət tərəfindən dövlət siyasətinin mühüm aləti kimi nəzərdən keçirilirdi.

“Dövlət borcu” anlayışının müxtəlif müəlliflər tərəfindən izahı

№	İzahı	Əsər	Müəllif
1	Dövlət borcu – bu pul-kredit münasibətləri sistemidir ki, bunun nəticəsində rezident və qeyri-rezidentlərin, xarici dövlətlərin və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi baş verir və dövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün borc öhdəlikləri yaranır..	Dövlət borcunun iqtisadi mahiyyəti barədə mübahisəli məsələlər.//Rusiya iqtisadiyyatının inkişaf amilləri VIII Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans Tver 2016.	Qulyaeva O.S.
2	Dövlət borcu – dövlətin hesablanmış faizlərlə birlikdə buraxılmış və ödənilməmiş borc öhdəlikləri üzrə bütün borclarının məbləğidir.	Maliyyə və kredit 1990. Səh-128	B.Q.Boldirev
3	Dövlət borcu - dövlət icra hakimiyyəti orqanlarının fiziki və hüquqi şəxslərlə (rezident və qeyri-rezidentlərlə) və beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə dövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün borc vəsaitləri fondunun formalaşdırılması sahəsində qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsidir.	Dövlət borcu./ V.Y.Vavilov, M.:Maliyyə akademiyası, 1998. Səh.8	Vavilov Y.Y.
4	Dövlət borcu – bu dövlətin buraxılmış və ödənilməmiş borc öhdəlikləri, həmçinin onlara görə hesablanmış faizlər üzrə bütün borclarının məbləğidir	Mikrosəviyyədə maliyyə: dərslik. // 1998 s.117	SamsonovN.F.,BarannikovaN.L., StrokovaN.İ.

5	Dövlət borcu – ötən illərin büdcə kəsirlərinin yığılmış məbləğidir.	Pul, bank işi və pul-kredit siyasəti/ (ingilis dilindən tərcümə) Lukaşeviç və digərləri 1994. Səh-402	Dolan A.E., Kempbell K.D., Kempbell R.C.
6	Dövlət borcu – bu federal hökumətin büdcələrinin bütün müsbət saldolarının (bütün kəsirlər çıxılmaqla) ümumi məbləğidir.	Ekonomiks: prinsiplər, problemlər və siyasət 1992. s. 365	K.R.Makkonnell, S.L.Bryu
7	Dövlət borcu – dövlətin hüquqi və fiziki şəxslər, xarici dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq hüququn digər subyektləri qarşısındakı borc öhdəlikləridir.	Maliyyə. – 2007. – səh. 610	Kovalyov V.V.

Dövlət borcu – müəyyən xərclərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə dövlət zəmanəti ilə alınan, eləcə də dövlətin öhdəliyi əsasında müəyyən olunmuş müddətlərdə qaytarılması nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitidir[6 səh.276].

Dövlət borcu – dövlətin öhdəliklərindən irəli gələn bütün borc məbləği, onların faizləri və dövlətin iqtisadi subyektlər qarşısında icra olunmamış digər maliyyə öhdəliklərinin məcmusudur.

Başqa sözlə, dövlət borcu – bu dövlətin buraxılmış və ödənilməmiş borc öhdəlikləri, həmçinin onlara görə hesablanmış faizlər üzrə bütün borclarının məbləğidir[12].

Vavilov Y.Y. özünün “Dövlət borcu” əsərində dövlət borcunu dövlət icra hakimiyyəti orqanlarının fiziki və hüquqi şəxslərlə (rezident və qeyri-rezidentlərlə) və beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə dövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün borc vəsaitləri fondunun formalaşdırılması sahəsində qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsi kimi xarakterizə edir[14].

Kovalyov V.V. isə hesab edir ki, dövlət borcu – dövlətin hüquqi və fiziki şəxslər, xarici dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq hüququn digər subyektləri qarşısındakı borc öhdəlikləridir.

“Dövlət borcu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən isə dövlət borcu daxili və xarici dövlət borcundan ibarət olmaqla, respublikanın təxirə

salınmaz sosial-iqtisadi xərclərinin, eləcə də büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi üçün qəbul edilən, ölkə hökumətinin hüquqi və fiziki şəxslərə, həmçinin xarici dövlətlərə müvafiq faiz ödənilməklə geytarılmalı olan, milli və yaxud xarici valyuta ilə ifadə edilmiş borc öhdəlikləridir[2].

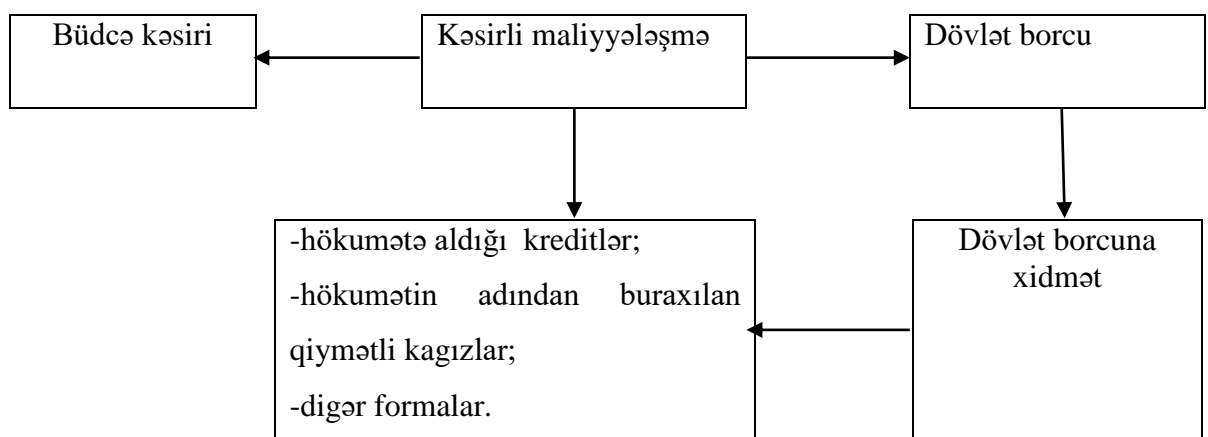
Prinsipcə dövlət borcuna verilən bu təriflərin hər biri ilə razılaşmaq olar, onların hamısı bu və ya digər dərəcədə dövlət borcu haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Eyni zamanda onlar kifayət qədər dolğun deyil və dövlət borcu kateqoriyasını tam şəkildə ifadə etmirlər.

Fikrimizcə, dövlət borcunu müvəqqəti sərbəst maliyyə resurslarının milli özəl sektordan və ya xaricdən dövlət büdcəsinə borclanma prinsipləri əsasında cəlb olunması zamanı yaranan pul-kredit münasibətlərinin nəticəsi kimi ifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

Oxşar yanaşma rus alimləri O.S. Qulyaeva və V.Q. Umanskayanın fikirlərində də öz əksini tapır.

Məsələn, onlara görə “dövlət borcu – bu pul-kredit münasibətləri sistemidir ki, bunun nəticəsində rezident və qeyri-rezidentlərin, xarici dövlətlərin və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi baş verir və dövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün borc öhdəlikləri yaranır” [24].

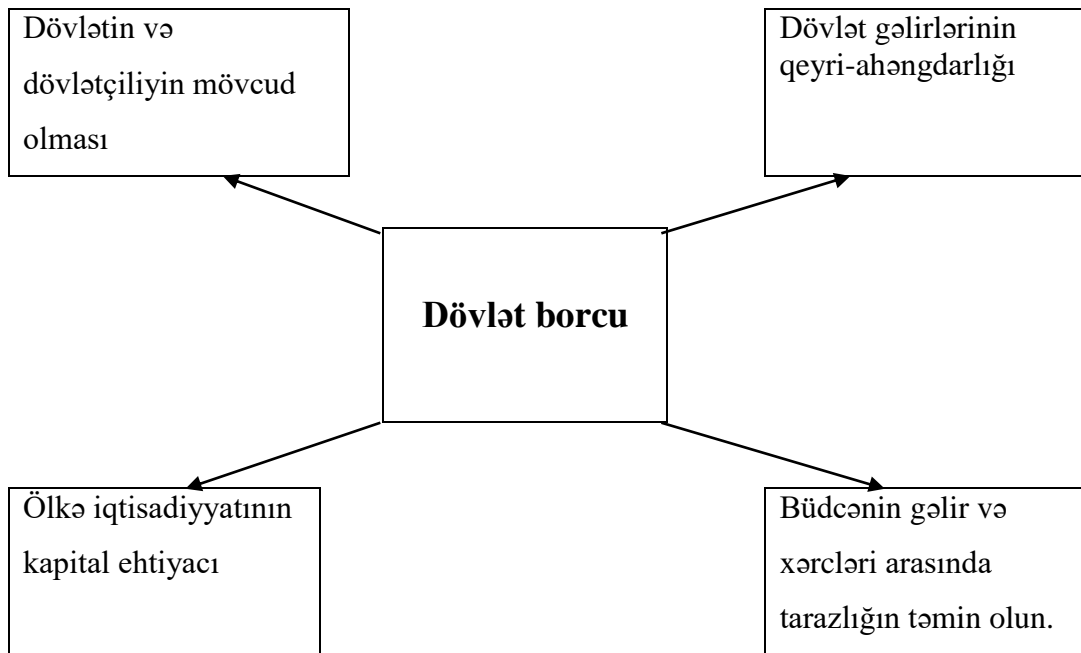
Şəkil 1. 1. Dövlət borcunun formalaşması

Beləliklə, qeyd olunanlar əsasında dövlət borcu anlayışının aşağıdakı xarakterik əlamətlərini göstərmək olar:

- Dövlətin borc öhdəlikləridir;
- Bütçə kəsiri nəticəsində yaranır;
- Qaytarılan və ödənilən bir əsasa malikdir;
- Yerli və xarici hüquqi və fiziki şəxslər, beynəlxalq maliyyə təşkilatları və beynəlxalq hüququn digər subyektləri qarşısında yaranır;
- Müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin dövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün yenidən bölüşdürülməsinə səbəb olur[24].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi dövlət əsasən öz xərclərini tam ödəmək üçün borc götürmək məcburiyyətindədir. Belə ki, bu xərclər heç də həmişə vergilər və digər dövlət gəlirləri ilə təmin oluna bilmir. Çünki dövlətin vergilər və başqa ənənəvi gəlirlərinin artırılmasının müəyyən bir həddi vardır. Bu hədd nə qədər geniş olsada, elə dövlət xərcləri yaranır ki, həmin gəlirlər bunun üçün azlıq təşkil edir. Bu baxımdan borclar dövlətin iqtisadi və sosial fəaliyyətlərinin yerinə yetirilməsinin başlıca maliyyə mənbəyi hesab olunan vergilərin digər alternativini kimi çıxış edir.

Şəkil 1.2. Dövlət borcunun zəruriliyini əsaslandıran şərtlər

Dövlət borcunları əsasən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş proqramların həyata keçirilməsini təmin etmək, dövlət büdcəsinin kəsirini örtmək,

dövlət investisiyalarını maliyyələsdirmək və ölkə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən digər vacib məsələlərin həlli məqsədi ilə hayata keçirilir [2].

Hazırda dövlət borcu dövlət maliyyəsinin vəziyyətinə, pul dövriyyəsinə, investisiya iqliminə, istehlakın strukturuna, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına və cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatının digər elementlərinə mühüm təsir göstərir. Məhz bunlar, ölkənin inkişafında dövlət borcunun əhəmiyyətli və çoxtərəfli rolunu izah edir.

Dövlət borcu istənilən sivil dövlətin iqtisadiyyatında normal və qanunauyğun bir hal kimi qəbul olunur. Onu da qeyd etmək ki, müasir şəraitdə dövlət borcuna iqtisadi inkişafın əsas şərti kimi də baxılır. Dövlət borcunun köməkliyi ilə dövlət sosial-iqtisadi vəzifələri həll edir, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini həyata keçirir.

Dövlət borcu yalnız davamlı iqtisadi artım dövründə faydalı ola bilər. İqtisadi tənəzzül mərhələsində isə büdcə kəsiri dövlət maliyyəsinin vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə pisləşdirir, borc böhranı riskini artırır və bununla da iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır.

Ona görə də bu mərhələdə dövlət borcunun həcmi azaltmaq məqsədəuyğundur, çünki bu halda dövlət borcu həm dövlət maliyyəsinə, həm də bütövlükdə iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir.

Ümumiyyətlə dövlət borcu sosial-iqtisadi proseslərə həm müsbət həm də mənfi təsir göstərə bilər. Dövlət borcunun müsbət təsiri əsasən aşağıdakılarda özünü büruzə verir:

-borc öhdəlikləri buraxaraq dövlət əmanət proseslərinə, əhalinin və təsərrüfat subyektlərinin yığımlarına bilavasitə təsir edir və bununla bir tərəfdən investirlərə likvid və gəlirli aktivlərə malik olmaq imkanı verir, digər tərəfdən isə ölkədə pul dövriyyəsinin normallaşdırmasına kömək edir;

-perspektivli müəssisə və təşkilatlara, kiçik və orta biznesə kreditlər üzrə dövlət zəmanəti verərək dövlət istehsalın stimullaşdırılması, işsizlik problemlərini həll edir və nəticədə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirir;

-dövlət borcları məcmu tələbi artırmır, yalnız onun strukturunu dəyişdirir, yeni dövlət borcları büdcə kəsirinin qeyri-inflyasiyalı maliyyələşdirmə mənbələrinə aid edilir;

-müxtəlif ölkələr və təşkilatlar arasındakı qarşılıqlı borc öhdəlikləri beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə səbəb olur.

Qeyd etdiyimiz kimi dövlət borcunun ölkədəki sosial iqtisadi proseslərə müsbət təsirləri ilə yanaşı mənfi təsirləri də vardır və bu mənfi təsirlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

-dövlət borcu və ona xidmətlə bağlı xərclər dövləti iqtisadiyyatın real sektoruna yönəldilən investisiyaları azaltmağa məcbur edir və bu da iqtisadiyyatın inkişafını zəiflədir;

-dövlət borcları xüsusilə xarici borcların artması ölkənin beynəlxalq maliyyə bazarlarından asılılığını artırır və iqtisadi təhlükəsizliyinə xələl gətirir;

-dövlət borcunun yenidən maliyyələşdirilməsi yüksək faiz dərəcələrinə səbəb olur ki, bu da yekunda sahibkarlar üçün bank kreditlərini qeyri – səmərəli edir;

-dövlət borcu gələcək nəsillərə borc yükü ötürərək, onların rifahını aşağı salır;

-uzun müddətə inflyasiya riski meydana gətirir;

-borc və ya valyuta bohranına gətirib çıxara bilər.

1.2. Dövlət borcunun növləri və formaları

Dövlət borcu – iqtisadi sistemin mühüm tərkib hissəsidir və bu sistemin bir çox elementlərinə xüsusilə dövlət büdcəsinə, pul-kredit və valyuta sisteminə, inflyasiya səviyyəsinə, daxili və xarici yığımlara, xarici investisiyalara birbaşa və dolaylı təsir göstərir.

Dövlət borcu – dövlət borclanmaları və zəmanətləri, eləcə də Azərbaycan Respublikasının üzərinə götürdüyü digər öhdəliklər üzrə ödənilməli olan borcdur.

Dövlət borcu anlayışını daha yaxşı dərk etmək, onun haqqında daha dolğun biliklərə malik olmaq üçün dövlət borcunun müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatını nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Rus alimi Vavilov Y.Y. hesab edir ki, dövlət borcunun elmi əsaslandırılmış, sadə və anlaşılan təsnifatı – dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarının borc və kredit fəaliyyətlərinin idarə edilməsinin, cəlb edilmiş vəsaitlərin məqsədli və daha effektiv istifadəsinin əsas şərtidir[14 səh.34].

Dövlət borclarını bir sıra əlamətlərə görə təsniflədirir və ya qruplaşdırırlar:

- mənbəyinə görə;
- müddətinə görə;
- dövlət hakimiyyəti səviyyələrinə görə;
- yaranma xüsusiyyətlərinə görə;
- ödəniş tarixi və öhdəliklərin məbləğinə görə və s.

Borc öhdəliklərinin ödənilməsinin və onlara xidmətin dövriliyindən asılı olaraq dövlət borcunun tərkibində kapital və cari borcları fərqləndirirlər.

Kapital dövlət borcu – bu buraxılan və ödənilməyən bütün dövlət borc öhdəliklərinin və bu öhdəliklər üzrə hesablanmış faizlərin ümumi məbləğidir.

Cari dövlət borcu isə - ödəniş müddəti çatmış dövlət borc öhdəlikləri üzrə xərclərin ümumi məbləğidir.

Digər bir təsnifata (sosial-iqtisadi əhəmiyyətinə) əsasən dövlət borcunu aktiv və passiv borclara da ayırırlar.

Aktiv dövlət borcları – orta və uzunmüddətli dövr üçün reallaşdırılması nəzərdə tutulan konkret sosial-iqtisadi proqramların, investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün alınan borclardır.

Passiv dövlət borcları – büdcə kəsirinin aradan qaldırılması və dövlətin cari xərclərinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə cəlb olunan borclardır.

Dövlət borcunun əsas əlamətlər üzrə təsnifatı

Müəssisənin pul axınlarının təsnifat əlamətləri	Müəssisənin pul axınlarının növləri
1	2
Müddətlərinə əsasən	- Uzunmüddətli dövlət borcları; - Ortamüddətli dövlət borcları; - Qısamüddətli dövlət borcları.
Mənbəyinə əsasən	- Daxili dövlət borcları; - Xarici dövlət borcları.
Dövlət hakimiyyəti səviyyələrinə əsasən	- Mərkəzi hökumətin borcları; - Digər subyektlərin borcları.
Ödəniş tarixi və öhdəliklərin məbləğindən asılı olaraq	- Kapital borclar; - Cari borclar.
Gəlirin müəyyən edilməsi metoduna əsasən	- Sabit gəlirli borclar; - Qeyri-sabit gəlirli borclar.
Sosial-iqtisadi əhəmiyyətinə görə	- Aktiv borclar; - Passiv borclar.
Cəlb olunduğu valyutadan asılı olaraq	- Milli valyutada olan borclar; - Xarici valyutada olan borclar.
İqtisadiyyatın subyektləri qarşısında dövlətin öhdəliklərindən asılı olaraq	- Nominal borclar; - Real borclar.
Dövlət borcuna xidmət üzrə xərclərin həcmindən asılı olaraq	- Bahalı borclar; - Ucuz borclar.

Borc öhdəliklərinin ümumi həcmi və ya onların idarə olunmasının müxtəlif səviyyələrindən asılı olaraq dövlət borcunun aşağıdakı növlərini müəyyən edirlər:

- ümumdövlət borcu;
- dövlət borcu;
- bələdiyyə borcu.

Başqa bir təsnifat əlaməti – müddətinə görə dövlət borclarını iki yerə ayırırlar:

- qısamüddətli dövlət borcları;
- uzunmüddətli dövlət borcları.

Qısamüddətli borclar dövlətin qısamüddəti əhatə edən pul vəsaitlərinə olan ehtiyacının ödənilməsinə yönəldilir[7 səh.156].

Dövlət üçün ən ağır yük qısamüddətli borclardır, bir qayda olaraq, bu borclar ən yüksək faiz dərəcələri ilə götürülür. Ona görə də, belə borcların ödənilmə, qaytarılma vaxtını uzatmağa və ya şərtlərini dəyişdirməyə çalışırlar. Amma bu iki prosedur yalnız kreditorların razılığı ilə həyata keçirilə bilər.

Uzunmüddətli dövlət borcları isə dövlətin kapitalla olan ehtiyaclarından irəli gəlir və əsasən beş ildən yuxarı müddəti əhatə edirlər[7 səh.156].

Bu borclar bir qayda olaraq investisiya xərclərindən ibarət olan borclardır.Məlum olduğu kimi dövlət istər qısamüddətli vəsaitlərə olan ehtiyac üzündən, istərsə də uzunmüddətli kapital vəsaitlərinə,investisiyalara yaranan ehtiyacdən borclana bilər.Məhz, ikinci istiqamətdə yaranan borclar nisbətən uzun müddəti əhatə etdiyindən uzunmüddətli borclar adlandırılır.

Uzunmüddətli borclar öhdəliklərin yerinə yetirilməsi baxımından daha əlverişli hesab olunur. Çünki, qeyd olunan borcların ödənilmə, qaytarılma müddəti uzun olduğuna görə ödənis fondunun formalaşdırılması da daha rahat şəkildə həyata keçirilir. Qaytarılma müddətinə əsasən bu borclar iki qrupa ayrılır:

- qaytarılma, ödənilmə müddəti əvvəlcədən bəlli olan dövlət borcları;
- əbədi yaxud davamlı dövlət borcları. Yəni ödənilmə, qaytarılma müddəti əvvəlcədən bəlli olmayan dövlət borcları[7 səh.157].

Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən isə dövlət borcu daxili və xarici dövlət borcundan ibarətdir.

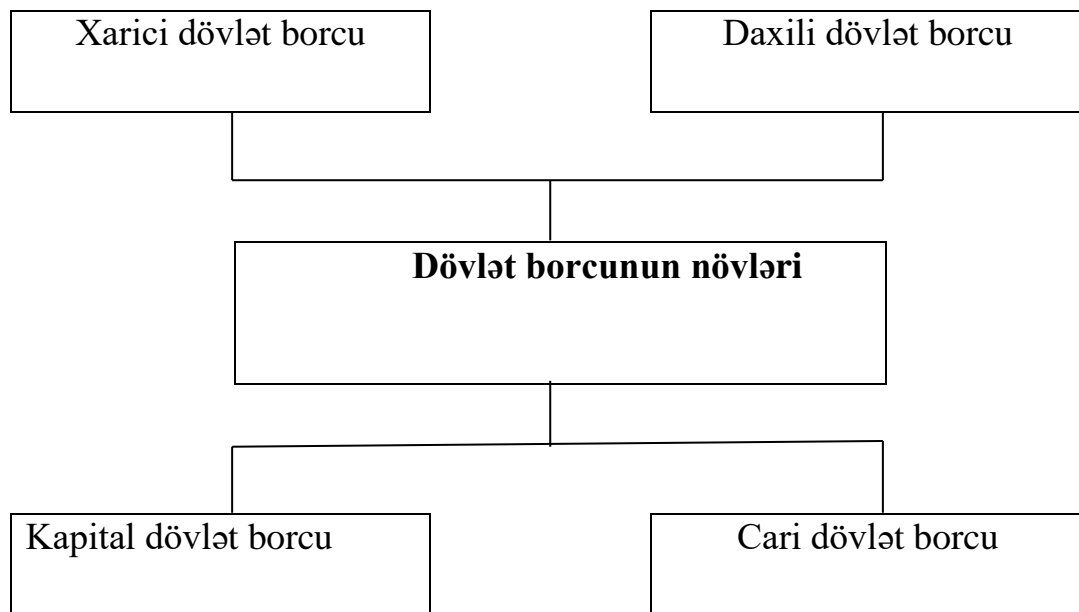
Daxili dövlət borcu – dövlət proqramları və sifarişlərinin yerinə yetirilməsi üçün qeyri-dövlət təşkilatlarının və əhalinin vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə bağlı yaranan dövlətin maliyyə öhdəlikləridir[28].

Başqa formada ifadə etsək daxili dövlət borcu – ümumi dövlət borcunun əsas tərkib hissəsi olmaqla kreditor-rezidentlər qarşısında dövlətin borc öhdəliklərinin məcmusudur. Daxili dövlət borcunun mövcudluğu iqtisadiyyatda istisana deyil, əksinə normal bir hal kimi qəbul olunur.

“Dövlət borcu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda isə daxili dövlət borcu - Azərbaycan Respublikası adından respublikanın rezidentləri ilə bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə yaranan borc kimi müəyyən olunur[2].

Ümumiyyətlə hər hansı bir borcun xarici və ya daxili borc olub-olmadığını müəyyən edən başlıca əlamət onun alınma yeridir. Əgər borc daxili(milli) maliyyə mənbəyi ilə təmin olunursa o halda bu borc daxili borc hesab olunur[8].

Şəkil 1.3. Dövlət borcunun növləri

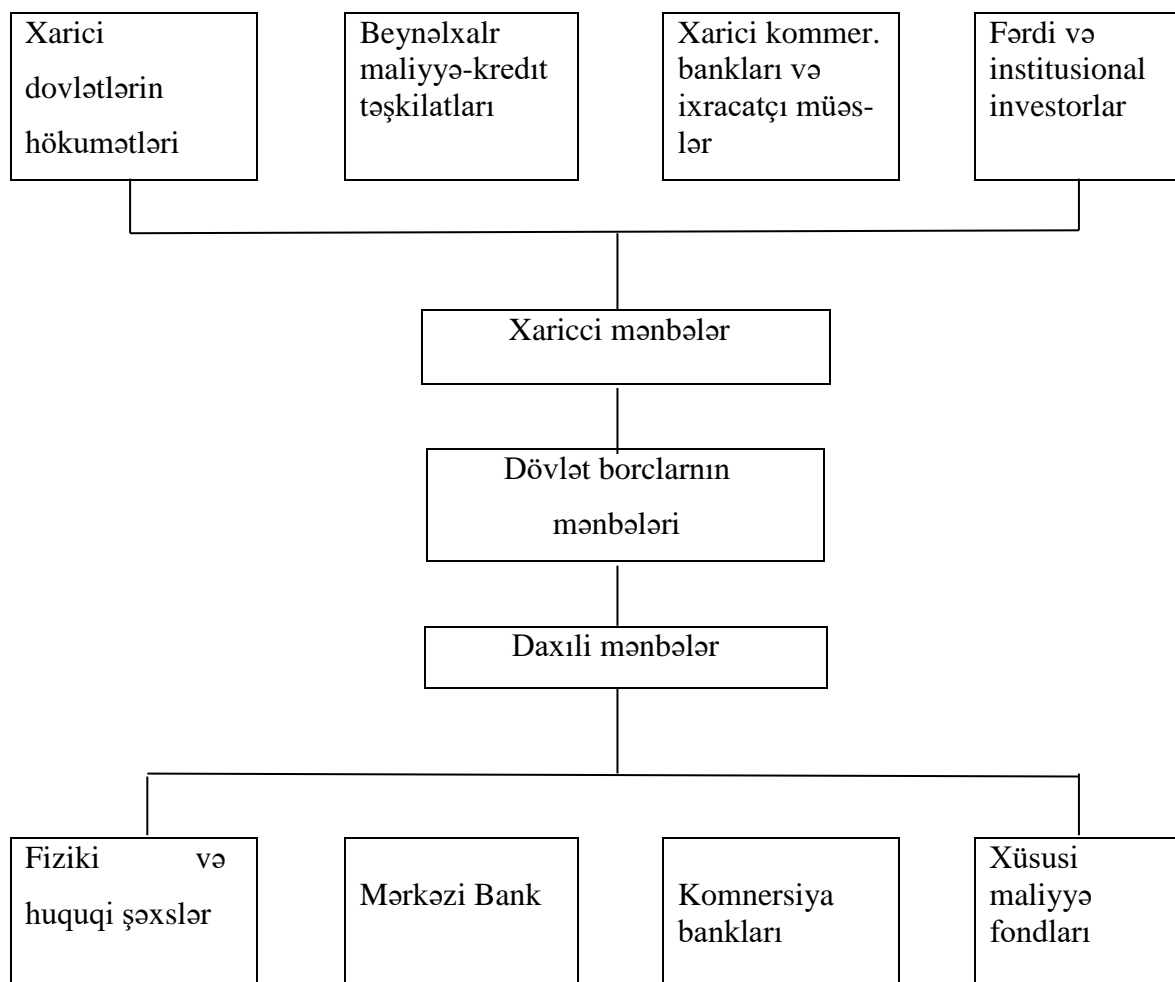
Daxili dövlət borcu "millətin öz özünə borcu" kimi qiymətləndirilir və məcmu milli sərvətinin ümumi həcminə təsir göstərmir.

Bu borclar dövlət borclarının ən önəmli hissəsini təşkil edirlər. Çünki, dövlətin qısamüddətli pul vəsaitlərinə yaranan ehtiyacı demək olar ki, əksər hallarda daxili borclar hesabına ödənilir.

Daxili borcun əsas kreditorları əsasən aşağıdakılar hesab olunurlar:

- əhali;
- korporasiyalar;
- banklar;
- digər maliyyə və kredit təşkilatları.

Şəkil 1.4. Dövlət borcunun formalaşma mənbələrinə əsasən təsnifatı

Daxili dövlət borclarının bəzi üstünlükləri mövcuddur və dövlətin borc öhdəliklərinin səmərəliliyi baxımından bu üstünlüklər aşağıdakılardan ibarətdir:

-daxili borclanma xarici borclanmaya nisbətən daha asandır. Yəni, dövlət daxili maliyyə bazarlarından borclanarkən təklif etdiyi qiymətli kağızlar müqabilində pul vəsaitlərini daha tez müddətlərdə əldə edərək öz ehtiyaclarını təmin etmiş olur.

-daxili borclanma zamanı alınan borca görə ödənilən haqq (kredit faizi) xarici deyil, daxili subyektlərə ödənilir. Bu cəhət ümumiqtisadi səmərəlilik baxımından olduqca vacibdir.

- daxili borclanma dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişafına səbəb olmaqla milli iqtisadiyyat daxilində digər maliyyə bazarlarının inkişafına da yol açır .

Respublikamızda daxili dövlət borcunun başlıca formalarına əsasən bunlar aid edilir:

-dövlət qiymətli kağızları;

-ölkə rezidentləri ilə AR adından bağlanmış müqavilələr üzrə alınmış kreditlər;

- ölkə rezidentləri ilə bağlanmış müqavilələr əsasında dövlət zəmanəti ilə alınmış borclar və s[2].

Dövlət tərəfindən daxili borclar aşağıdakı məqsədlər üçün cəlb edilir:

-büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi,tədiyyə balansının tarazlaşdırılması;

-investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi;

-əvvəlki müqavilələr üzrə daxili dövlət borclarına xidmət göstərilməsi;

-dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən vacib mal və xidmətlər idxalının maliyyələşdirilməsi.

Onu da qeyd edək ki, post-sovet və digər inkisaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə respublikada daxili borc yükü daha qaneedici səviyyədədir. Azərbaycan hökuməti dövrü olaraq daxili maliyyə mənbələridən borclanır və vaxtı, zamanı çatdıqda öhdəliklərini yerinə yetirir. Qiymətli kağızlar bazarının getdikcə daha da inkişaf etməsi dövlətin daxili borclarının daha səmərəli yollarla ödənilməsinə imkan yaradır.

Hər bir dövlətdə olduğu kimi, ölkəmizdə də dövlət borclarının səmərəliliyi baxımındaxili borclar xarici borclarla müqayisədə daha əlverişli hesab olunur.Lakin ölkədə dövlət borclarının tərkibində bu borclar azlıq təşkil edir. Bunun da əsas səbəbi maliyyə bazarlarının, eləcə də qiymətli kağızlar bazarının ölkədə formalaşma mərhələsində olmasıdır.

Respublikamızda daxili dövlət borclarına xidmətüzrə əsas maliyyə mənbəyi dövlət büdcəsidir. Büdcənin ilbəil artması, böyüməsi ümumi iqtisadi inkişafın önəmli

göstəricilərindən biri olmaqla bərabər, daxili dövlət borclarından irəliyələn öhdəliklərin də lazımı qaydada icra olunmasına imkan verir.

Respublikanın ən son rəsmi məlumatlara əsasən (01.07.2017-ci il tarixinə) ümumi dövlət borcu 13030,3 milyon manat və ya 7664,9 milyon dollar səviyyəsində olmuşdur. Azərbaycanın daxili dövlət borcu isə qeyd olunan tarixə 798,0 milyon manat təşkil etmişdir. Daxili dövlət borcunun ümum daxili məhsula nisbəti (2017 ildə hesablanmış 70 mlrd. 135,1 mln. manat ÜDM-ə nisbətə) 1,1 % təşkil etmişdir[27].

Qeyd etmək istərdim ki, daxili dövlət borcu əsasən dövlət istiqrazlarından (xüsusi çəkisi 55,5%), ölkənin dövlət büdcəsindən xidmət edilən kreditlərdən (xüsusi çəkisi 6,6%), habelə daxili dövlət borcu sayılan şərti öhdəliklərdən (xüsusi çəkisi 37,9%) ibarətdir. Ölkənin daxili dövlət borcunun əvvəlki illə müqayisədə belə əhəmiyyətli azalmasına daxili dövlət borcusayılan şərti öhdəliklərin 3613,4 milyon manat həcmində azalaraq 299,6 milyon manata düşməsi səbəb olmuşdur[27].

Daxili borc bazarlarında dövlət lazımı qədər vəsaitlər əldə edə bilmədikdə digər mənbələrə, daha doğrusu xarici mənbələrə üz tutur. Ümumiyyətlə, dövlət ağır maliyyə çətinliklərinin basqısı, təzyiqi altında olduqda başqa dövlətlərin maliyyə bazarlarına müraciət etmək məcburiyyətində qalır. Beləliklə, istənilən xarici borclanma müəyyən maliyyə zərurətindən yaranır.

Xarici dövlət borcu – bu dövlətin qeyri-rezidentlər qarşısında və xarici valyutada yaranan öhdəliklərinin məcmusudur.

Xarici dövlət borcu Britaniya ensiklopediyasına əsasən qeyri-rezidentlərin, xarici kreditorların və ya dövlətlərin mülkiyyətində olan borcdur və çox vaxt daxili və xarici borc arasındakı fərq borcun ifadə olunduğu valyuta əsasında müəyyən olunur.

Respublikanın müvafiq qanunvericiliyinə görə isə xarici dövlət borcu - Azərbaycan Respublikası adından qeyri-rezidentlərlə bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə yaranan borcdur[2].

Xarici dövlət borcunun hüquqi əsasını borc alan ölkə ilə borcverən subyekt arasındakı borc müqaviləsi təşkil edir. Borc verən tərəf ayırdığı vəsaitlərin etibarlığını təmin etmək məqsədilə borc alan dövlətdən zəmanət(təminat) tələb edir. Əksər

hallarda bu zəmanət borcalan dövlətin vergi gəlirlərinin müəyyən bir hissəsinin borcların əsas, eləcə də faiz məbləğlərinin ödənilməsinə ayrılması şəklində mövcud olur. Bu cəhət borc alan dövlətin iqtisadi müstəqilliyini məhdudlaşdırmaqla birlikdə onun dövlət büdcəsini də bəzi çətinliklərlə üz-üzə qoyur. Ona görə ki, büdcədə dövlət borclarının ödənilməsi ilə əlaqəli xərclər məcburi xarakter daşıyır.

Qeyd olunanlardan belə bir nəticə hasil olur ki, əgər dövlət əldə etdiyi xarici borc vəsaitlərini cari ehtiyaclarının(xərclərinin) təmin edilməsi üzrə qeyri-effektiv şəkildə istifadə edərsə, bu onun büdcə sistemini ağır ödənislərlə baş-başa qoyaraq iqtisadiyyatın da qeyri-sabitliyinə gətirib çıxaracaqdır.

Beləliklə, xarici dövlət borcu bir tərəfdən ölkənin maliyyə resurslarının artmasına səbəb olursa, digər tərəfdən isə iqtisadi böhranın maliyyə risklərini artırır. Xarici borcun həcmi, böyüklüyü ölkənin beynəlxalq kredit bazarındakı reytinginə böyük təsir göstərir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin xarici borcu müəyyən olunmuş hədd daxilində müsbət və səmərəli, o həddi aşdıqda isə mənfi xarakterə malik olur.

Xarici dövlət borcu münasibətlərində borclanan qismində dövlət və onun digər subyektləri çıxış edir. Borc verən subyektlər isə daha muhtəliflik təşkil edir və onlara aşağıdakılar aid edilir:

- xarici dövlətlər,
- xarici özəl banklar,
- xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxsləri,
- beynəlxalq maliyyə- kredit təşkilatları və s.

Xarici dövlət borcu kimi cəlb olunmuş vəsaitlər bir çox məqsədlər üçün istifadə olunur :

- infrastruktur layihələrin maliyyələşdirilməsi;
- ödəniş (tədiyyə)balansının tarazlaşdırılması;
- ödənilməmiş olan əvvəlki dövlət borcuna xidmət edilməsi, borc üzrə öhdəliklərin maliyyələşdirilməsi;
- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə idxalın maliyyələşdirilməsi;
- büdcə kəsirinin örtülməsi.

Azərbaycanın xarici dövlət borcu ayrı-ayrı beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından infrastruktur layihələri, maliyyələşmə proqramları üçün cəlb edilmiş kreditlərdən, habelə beynəlxalq maliyyə bazarlarında yerləşdirilən qiymətli kağızlardan ibarətdir.

Ölkənin xarici dövlət borcunu formalaşdıran və Asiya İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Dünya Bankı, İslam İnkişaf Bankı kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından cəlb edilən kreditlər ümumi xarici borcun 82,3 %-ni, beynəlxalq maliyyə bazarlarında yerləşdirilən qiymətli kağızlar isə 17,7%-ni təşkil edirlər.

Cari ilin əvvəlinə (01.01.2018) olan rəsmi məlumatlara əsasən Azərbaycanın xarici dövlət borcu 9,4 milyard dollar və ya təqribən 16 milyard manat səviyyəsindədir. Xarici dövlət borcunun ümum daxili məhsula nisbəti isə (2017 ildə hesablanmış 70,1 milyard manat ÜDM-ə nisbətə) 22,8 % təşkil edir[26].

1.3. Dövlət borcunun yaranma səbəbləri və nəticələri

Dövlət borcu hər bir dövlətin makroiqtisadi sistemində əhəmiyyətli və çoxşaxəli rol oynayır. Dövlət borcunun formalaşması, ona xidmət göstərilməsi və ödənilməsi ilə əlaqəli münasibətlər dövlət maliyyəsinin vəziyyətinə, pul dövriyyəsinə, investisiya mühitinə, istehlakın strukturuna və dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Dövlət borcunun yaranma səbəbi dövlətin gəlirləri və xərcləri arasındakı balansı təmin etməyən dövlət siyasətidir. Dövlət borcunun yaranmasının və artmasının başlıca səbəblərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

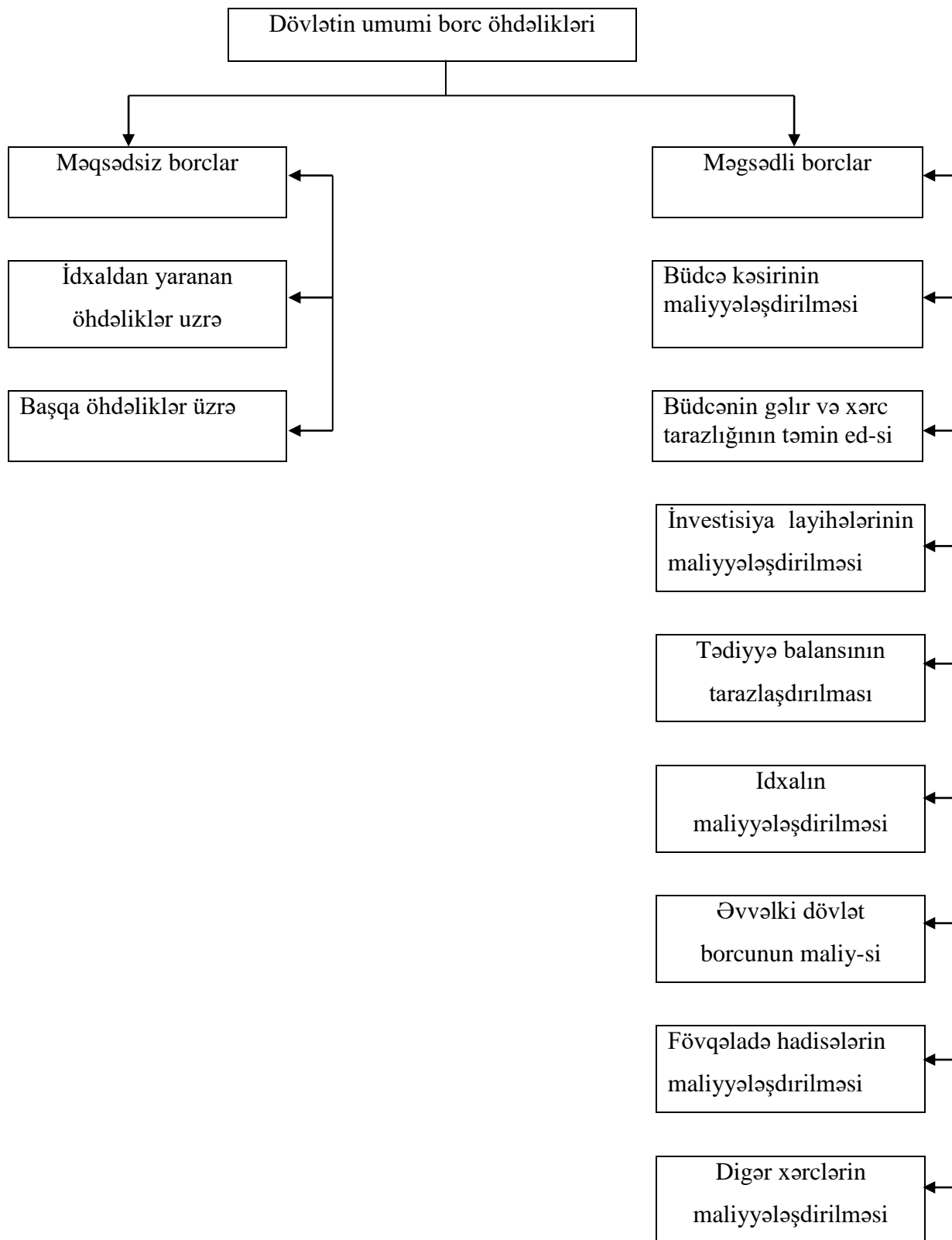
- büdcə kəsiri;
- makroiqtisadi disproporsiyalar;
- dövlətin qeyri-effektiv iqtisadi siyasəti;
- dövlət xərclərinin artması;
- zəruri və əlçatan maliyyə mənbələrinin olmaması;
- qeyri-səmərəli vergi sistemi.

Göründüyü kimi dövlət borcunun yaranma səbəbləri olduqca müxtəlifdir. Dövlət borcu məqsədli fəaliyyətlərin nəticəsi kimi, eləcə də digər gözlənilməz səbəblər üzündən də yarana bilər. Bu baxımdan dövlət borclarını məqsədli və məqsədsiz dövlət borcları olaraq qruplaşdırırlar[7 səh.85].

Məqsədli dövlət borclarının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu borclar hökumətin məqsədli şəkildə öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərindən yaranır. Başqa sözlə, dövlətin bu borc münasibətlərində iştirakı konkret məqsədlərdən irəli gəlir.

Digər borclar, yəni məqsədsiz dövlət borcları isə əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış, planlaşdırılmamış borc öhdəliklərinin məcmusu kimi çıxış edir. Bu borclar heç bir xüsusiyyəti baxımından üstünlüklərə malik deyildir. Qeyd olunan borcların yaranma səbəbi dövlətin digər problemləri ilə birbaşa bağlılığa malikdir. Çünki, məqsədsiz borcları meydana çıxardan da məhz, həmin problemlər və ya boşluqlardır.

Yaranma səbəbinə görə dövlət borclarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür (şəkil 1.5.)

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ən geniş yayılmış forması ticari münasibətlərdir. Dövlətlər arası ticari münasibətlərin obyekt kimi ölkə iqtisadiyatı baxımından vacib sayılan mal və xidmətlər çıxış edir. Qeyd olunan bu münasibətlər mal alan və malsatan dövlətlər arasında bağlanmış müqavilələr əsasında yaranır[7 səh.88].

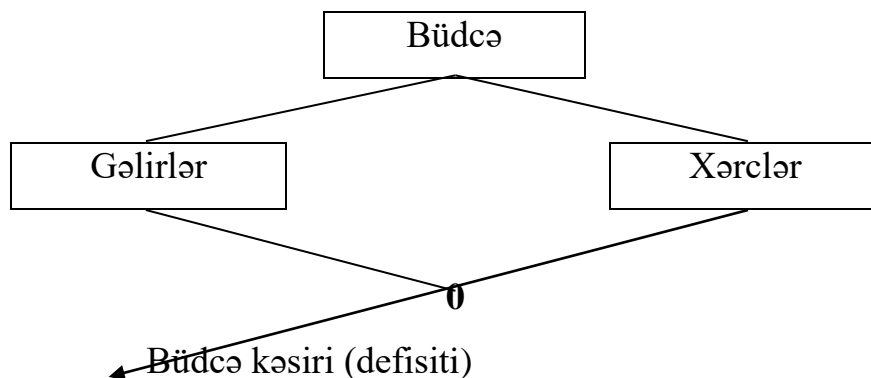
Əksər hallarda bu ticarət münasibətləri öncədən razılaşdırılmış şəkildə həyata keçirilmir. Nəticədə idxal olunan məhsulun dəyəri zamanında və birbaşa ödənilməli olduğu haldamüəyyən səbəblərə görə gecikdirilərək öhdəliyə çevrilir. Beləliklə, bu ödənişlər idxalçı və ixracatçı dövlətin borc öhdəliyinə çevrilmiş olur. Buradan da, əmələ gəlmiş borc məbləği idxalçı dövlətin məqsədsiz borcları kimi qeydə alınır[7 səh.88].

Idxaldan yaranan məqsədsiz borclar borc öhdəliklərinin ağırlığı baxımından bir o qədər də problemlili sayılmırlar. Çünki, bu borclar hər şeydən əvvəl qeyri-kredit borclarıdır. Yəni burada əsas borc məbləğilə bərabər faiz ödənişi mövcud deyildir. Beləliklə, qeyd olunan borcların əmələ gəlməsi zamanı dövlətin üzərinə düşən əsas vəzifə bu öhdəliklər üzrə ödəniş fonduna cəmlənməli olan vəsaitləri təmin etmək, eləcə də ixracatçı ölkəyə ödəməklə borc öhdəliklərini yerinə yetirməkdir.

Ölkə iqtisadiyyatı üçün lazım olan məhsulların dövlət tərəfindən idxalı zamanı yaranan məqsədsiz borclar ilə bərabər digər öhdəliklər üzrədə eyni xarakterli borclar yarana bilər. Ümumiyyətlə məqsədsiz borcların bir hissəsi kimi göstərdiyimiz bu borclar daha çox milli iqtisadiyyatımızın xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bütövlükdə, dövlət borcu anlayışına, həmçinin onun tərkib hissələrinə müxtəliflik, fərqlilik gətirən məhz bu istigamətli borclarıdır[7 səh.90].

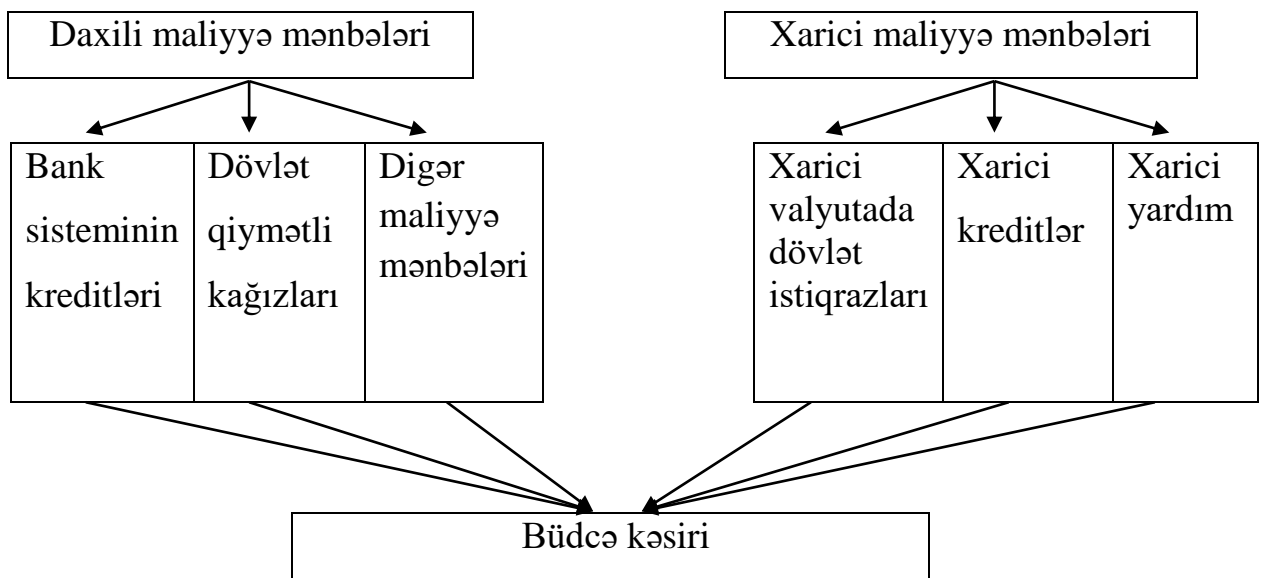
Məqsədsiz dövlət borcları qeyri-program xarakterli borclar kimi dövlətin umumi borc öhdəlikləri içərisində yer alır. Bu xüsusiyyətinə əsasən həmin vəsaitlər ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, yaxud zəruri vəsait qıtlığının aradan qaldırılması baxımından heç bir rol oynamırlar.

Büdcə kəsiri büdcə xərclərinin onun gəlirlərini üstələməsi nəticəsində büdcədə mənfi saldonun yaranmasına gətirib çıxaran bir büdcə vəziyyətidir. Büdcə kəsiri dövlət borcu ilə bağlıdır, çünki dövlət borcu büdcə kəsirinin örtülməsinin əsas mənbələrindən biridir.

Büdcə kəsiri iqtisadiyyatın “sağlam olmamasının” göstəricisidir və bu onun aradan qaldırılmasını, tənzimlənməsini zəruri edir.

Büdcə kəsiri müxtəlif maliyyə mənbələri hesabına aradan qaldırılır. Hər bir ölkədə büdcə kəsirinin örtülməsi üçün maliyyə mənbələrinin tapılması daha çox milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bununla belə hazırki şəraitdə əksər ölkələrdə büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasının eyni maliyyə mənbələrindən də istifadə edilir. Bu maliyyə mənbələrinin ən geniş yayılanı hökumət tərəfindən cəlb edilən, alınan borc vəsaitləridir[7 səh.92].

Dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşmə mənbələrinin strukturu şəkil 1.7.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi büdcə kəsirinin yaranması milli iqtisadiyyat üçün yaxşı bir şey vəd etmir. Büdcə kəsirinin örtülməsi üçün bir qayda olaraq aşağıdakı maliyyə mənbələrindən istifadə edilir:

- dövlət qiymətli kağızlarından əldə edilən vəsaitlərdən;
- dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərdən;
- xarici mənbələrdən cəlb edilmiş birbaşa kreditlərdən və s.

İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, büdcə kəsirinin örtürülməsi üçün cəlb edilmiş kreditlər əsasən qısamüddətli olurlar. Belə ki, bu kreditlər əksər hallarda, bir il müddətinə qədər olan dövrü əhatə edirlər.

Digərilərindən fərqli olaraq dövlət qiymətli kağızları vasitəsilə əldə olunan kreditlər hissə-hissə həyata keçirilir. Adətən maliyyə ili ərzində dövlət qiymətli kağızları bir neçə dəfə yerləşdirilərək vəsait əldə olunur.

Onu da qeyd edək ki, bu məqsədlə istifadə olunan dövlət qiymətli kağızlarının ən geniş yayılmış forması qısamüddətli dövlət istiqrazlarıdır. Qeyd olunan istiqrazlar əksər hallarda altı və ya doqquz ay müddətinə yerləşdirilir.

AR-da büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsində dövlət borclarından və digər mənbələrdən istifadənin vəziyyəti (milyon manat)

Göstəricilər	İllər			
	2014	2015	2016	2017
Büdcə kəsirinin məbləği	1679,0	286,5	1673,0	645,0
Büdcə kəsirinin örtülməsində borc vəsaitlərindən istifadənin həcmi	1000,2	-37,6	186,8	139,6
Borc vəsaitlərindən istifadə məbləğinin ümumi büdcə kəsirinə nisbəti	59,6%	0%	11,2%	21,6%
Özəlləşdirmədən daxilolmaların məbləği	32,2	24,1	31,2	200,0
Vahid xəzinə hesabının qalığı	646,0	285,5	1442,7	285,4
Xarici qrantlar	--	14,6	12,3	20,0

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən rəsmi məlumatlar əsasında hazırlanmışdır[26; 27].

Büdcə kəsirinin aradan qaldırılması üçün istifadə olunan maliyyə mənbələrindən biri də xaricdən alınan birbaşa kreditlərdir. Bu zaman kreditör qismində beynəlxalq maliyyə-kredit institutları, xarici banklar və digər təşkilatlar çıxış edirlər. Bu məqsədlə xarici mənbələrdən alınan, cəlb edilən kreditlər dövlətin əsasən xarici borcu kimi xarakterizə edilir. Qeyd olunan kreditlər də eyni məqsədlə alınan əvvəlki kreditlər kimi adətən aşağı faizli və qısamüddətli olur. Sözügedən kreditlərin geri qaytarılması əksər hallarda dövlətin büdcə vəsaitləri hesabına reallaşdırılır.

Dövlət büdcə kəsirinin aradan qaldırılması üçün daxili borc bazarlarından kifayət qədər vəsait əldə edə bilmədikdə xarici mənbələrə üz tutmaq məcburiyyətində qalır.

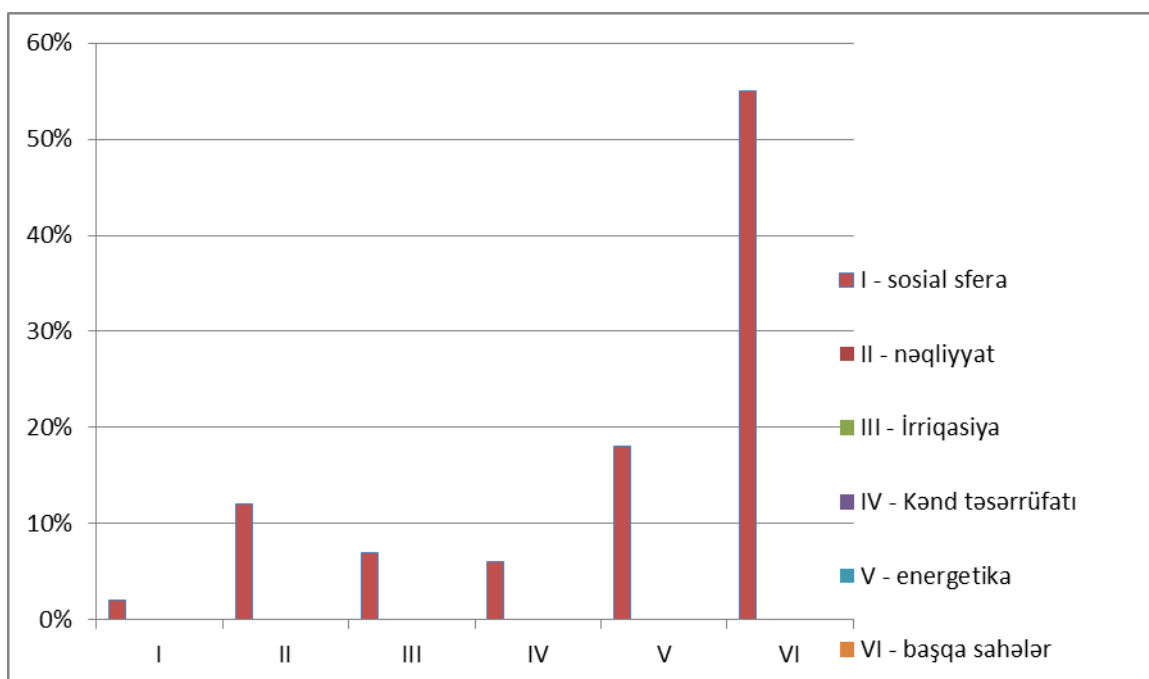
Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə cəlb olunan vəsaitlər (kreditlər) də dövlət borclarının yaranmasına gətirib çıxarır. Onu da qeyd edək ki, bu vəsaitlər həm ölkə daxili, həm də xarici mənbələrdən cəlb edilə bilər. İlkin halda bu vəsaitlər daxili dövlət borcu, ikinci halda isə xarici dövlət borcu kimi xarakterizə edilir[7 səh.104].

Investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə alınan dövlət borcları əksər dünya ölkələrində, habelə respublikamızda əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malikdirlər. Bu cəhət bu borcların bir sıra spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Əvvəla dövlət tərəfindən bu məqsədlər üçün cəlb olunan vəsaitlər milli iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə istiqamətləndirilir. Burada iqtisadiyyatın prioritet sahələri olaraq ölkənin ümumi iqtisadi inkişafında daha əhəmiyyətli paya malik olan təsərrüfat sahələri nəzərdə tutulur.

Investisiya məqsədli borclar dövlət borclarının içərisində öz məhsuldarlığı ilə seçilir. Belə ki, bəzi istiqamətlərə yönəldilən istehlak xarakterli borc vəsaitlərindən fərqli olaraq, bu vəsaitlər yekunda, ölkədə əmtəə və xidmətlər istehsalının artımına şərait yaratmaqla iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayırlar.

Xarici dövlət borcu üzrə investisiya kreditlərinin iqtisadiyyatın sektorları arasında bölgüsü 01.01.2017

Investisiya istiqamətli dövlət borclarının qaytarılması borc öhdəlikləri baxımından yüngül hesab olunur. Qeyd olunan vəsaitlər konkret məhsuldar obyektə yönəldiyindən elə həmin sahənin hesabına da ödənilir. Başqa bir tərəfdən bu kredit vəsaitlərinin istifadəçisi çox hallarda müstəqil təsərrüfat subyektləri olduğundan borc öhdəliklərinin qaytarılması da əsasən onların üzərlərinə düşür.

Sonda onu da qeyd etmək istərdim ki, dövlət borclarının sosial və iqtisadi nəticələri də vardır və bunlar əsasən aşağıdakılardır:

-dövlət borcu iqtisadiyyatda kapital ehtiyatını azaldır. Belə ki, kapitalın istiqraz və digər qiymətli kağızların əldə olunmasına sərf edilməsi səhm kapitalının azalmasına gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində məhsul istehsalının azalması deməkdir.

-dövlət borcunun və onun faizlərinin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitlər əhali üçün ağır bir yükə çevrilir, çünki bu vergilərin artırılmasını nəzərdə tutur, vergilərin artımı isə iqtisadi fəallığı azaldır.

-daxili dövlət borcu üzrə ödənişlər əhalinin ən təminatlı təbəqələrinin xeyrinə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi ilə müşayiət olunur.

-dövlət borcunun nəzarətsiz artımı dövləti mümkün iqtisadi iflasa doğru sürükləyir[22].

FƏSİL 2. Azərbaycanı dövlət borcunun müasir vəziyyətinin təhlili və xarici təcrübədə dövlət borcunun tənzimlənməsi məsələləri

2.1. Respublikanın dövlət borcunun müasir vəziyyətinin təhlili

Respublikamızda hazırda dövlət borcunun, xüsusən də xarici dövlət borcunun artım tendensiyasının güclənməsi müşahidə olunmaqdadır. Dövlət borcları ölkənin iqtisadi inkişafına, dövlət maliyyəsinin vəziyyətinə, pul dövriyyəsinə, investisiya iqliminə, istehlakın strukturuna, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına və cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatının digər elementlərinə çox əhəmiyyətli təsir göstərirlər.

Son illərdə Azərbaycanın məcmu milli borcunun həcmi və strukturunda (daxili dövlət borcunun azalması və daha az etibarlı xarici borcların kəskin artması) baş verən əsaslı dəyişikliklər dövlət borclarının strukturunu və dinamikasının təhlil edilməsi zərurətini də yaradır.

İlk öncə onu qeyd etmək ki, respublikanın məcmu dövlət borcu son məlumatlara əsasən (01.07.2017-ci il tarixinə) təxminən 13 milyard manat və ya 7,7 milyard dollar səviyyəsində olmaqla ümumi daxili məhsulun 18,5 faizini üstələmir. Ümumi dövlət borcunun 12,2 milyard manatı (93,9%) xarici dövlət borcunun, 798,0 milyon manatı isə (6,1%) daxili dövlət borcunun payına düşmüşdür.

Ötən ilin rəsmi məlumatlarına görə (01.07.2017) respublikanın daxili dövlət borcu ilin əvvəli ilə müqayisədə xeyli azalaraq (432,1 mln.manat və ya 35,1 faiz) 798,0 mln.manat təşkil etmişdir. Daxili borcun belə əhəmiyyətli azalmasına daxili dövlət borcuna aid edilən şərti öhdəliklərin 3613,4 mln. manat azalaraq, 299,6 mln.manata düşməsi səbəb olmuşdur.

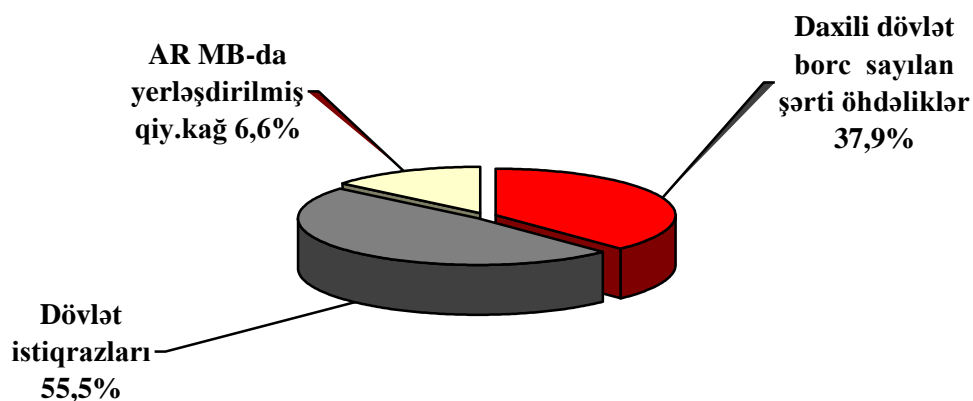
Şərti öhdəliklərin azalmasının şərti ölkənin Maliyyə Nazirliyi tərəfindən verilməsə də, bu azalmanı dövlət zəmanəti ilə cəlb edilmiş borcların bir sıra fondların (Təminat Fondu) vəsaitləri hesabına ödənilməsi ilə əlaqələndirmək olar[27].

Onu da qeyd etmək istərdim ki, daxili dövlət borcu əsasən dövlət istiqrazlarından, ölkənin mərkəzi büdcəsindən xidmət edilən kreditlərdən, eləcə də daxili dövlət borcu hesab olunan şərti öhdəliklərdən formalaşmışdır və onların 2017-ci ilin 01 iyul tarixinə bölgüsü aşağıdakı şəkildə olmuşdur:

-dövlət istiqrazları – 442,7 mln.manat;

- AR Mərkəzi Bankında yerləşdirilmiş qiymətli kağızlar -52,7 mln.manat;
- daxili dövlət borcu sayılan şərti öhdəliklər – 302,6 mln. manat[27].

Daxili dövlət borcunun strukturu

2017-ci ildə dövlət istiqrazları üzrə əmələ gəlmiş borc məbləği 2016-cı ilə nisbətən 122,7 mln. manat artaraq 442,7 mln. manata çatmışdır[27].

Azərbaycanın dövlət borcu 2011-2017-ci illər (ilin əvvəlinə) cədvəl 2.1.

Göstəricilər	İllər				
	2011	2014	2015	2016	2017
Ümumi dövlət borcu milyon manatla	4692,2	7357,6	6590,5	15390,2	13030,3
Artım (azalma) tempi %-lə	-	36,2	-10,4	133,5	-15,3
Daxili dövlət borcu milyon manatla	1645,0	2604,4	1509,0	4639,2	1230,1
Artım (azalma) tempi %-lə	-	36,8	-42,05	207,4	-277,1
Xarici dövlət borcu milyon manatla	3047,2	4753,2	5081,5	10751,0	12241,3
Artım (azalma) tempi %-lə	-	35,9	6,5	111,6	12,2

Mənbə: cədvəl müvafiq qurumların məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır[26; 27].

Cədvəl 2.1-də əks olunmuş məlumatlarda son illərdə (2015-2016 illər) AR-nın daxili dövlət borcunun üç dəfədən çox artması müşahidə olunur. Qeyd olunan dövrdə müşahidə olunan bu artımın başlıca səbəbi dövlət borcuna daxil edilən şərti öhdəliklərin əhəmiyyətli dərəcədə artması olmuşdur.

Daxili borcun strukturunda dövlət qiymətli kağızlarının payı 2016-cı ildə 9,8%, 2017-ci ildə isə 55,5% təşkil etmişdir. Ötən ilin altı ayı ərzində Maliyyə Nazirliyi tərəfindən emissiya edilən istiqrazların 258,7 milyon manatı Dövlət Qısamüddətli İstiqrazlarında (DQİ), 42,6 milyon manatı isə Dövlət Ortamüddətli İstiqrazlarında (DOI) yerləşdirilmişdir.

AR-nın daxili dövlət borcunun dinamikası (mln.manat)cədvəl 2.2.

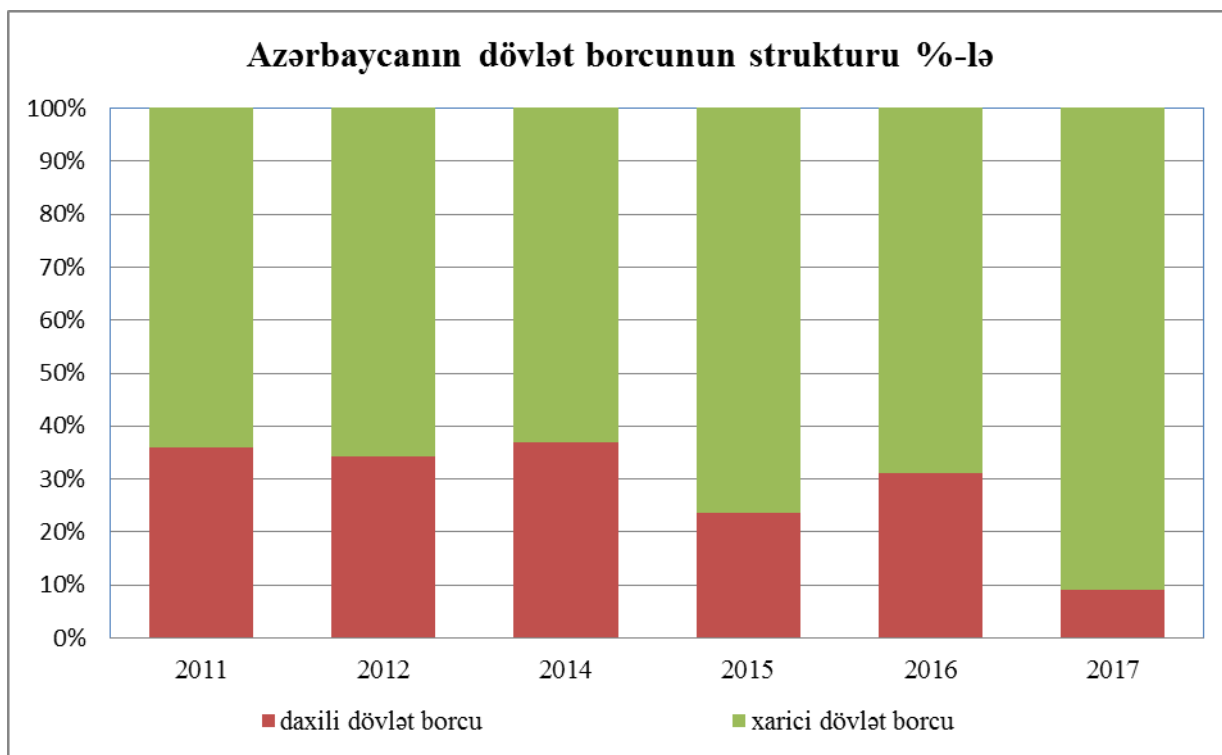
1 yanvar tarixinə olan borc	2014	2015	2016	2017
Ümumi daxili dövlət borcu	2604,4	1509,0	4639,2	1230,1
o cümlədən dövlət borcu sayılan şərti öhdəliklər	269,4	1509,0	3913,0	299,6

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən rəsmi məlumatlar əsasında hazırlanmışdır[26; 27].

Azərbaycanda daxili borc yükü hazırda inamla demək olar ki, postsovet və bəzi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha qənaətbəxş səviyyədədir və bunu yuxarıda göstərdiyimiz rəqəmlər də sübut edir. Lakin respublikamızda dövlət borcunun tərkibində daxili borclar azlıq təşkil edir. Bu da, əsasən ölkədə maliyyə bazarlarının o cümlədən, dövlət qiymətli kağızlar bazarının yeni-yeni təşəkkül tapması və inkişaf etməsi ilə əlaqədardır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, hazırki iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin mürəkkəbliyi şəraitində, xüsusilə maliyyə bazarlarında əsas, aparıcı valyutaların volatilliyinin yüksəlməsi şəraitində ümumi dövlət borcunun tərkibində xarici borcun üstünlük təşkil etməsi və illər uzrə kəskin artması neqativ bir hal kimi xarakterizə olunur və dövlət borcları zamanı daxili borclara üstünlük verilməsinin məqsədəuyğunluğunu ortaya çıxarır.

Respublikamızda daxili dövlət borclarına xidmət üzrə əsas maliyyə mənbəyi dövlət budcəsidir. Budcənin həcmnin ilbəil artması ümumi iqtisadi inkişafın mühüm göstəricilərindən biri olmaqla yanaşı, daxili dövlət borclarından irəli gələn öhdəliklərin də normal qaydada yerinə yetirilməsinə şərait yaradır.

Azərbaycanda daxili dövlət borcuna xidmət üzrə budcə imkanları cədvəl 2.3.

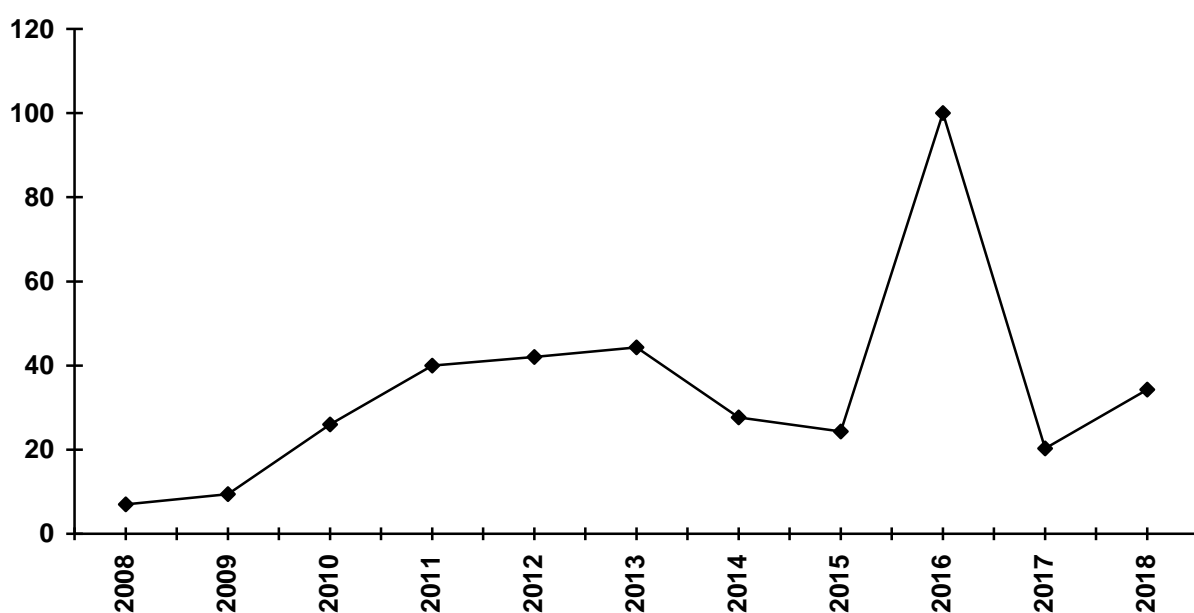
Göstəricilər	İllər			
	2015	2016	2017	2018
Dövlət budcəsi gəlirləri (mln.manat)	19438,0	14566,0	15955,0	20127,0
Daxili dövlət borcuna xidmət üzrə(mln.manat)	73,2	301,1	61,2	103,2
Daxili dövlət borcuna xidmətin artımı və ya azalması (%-lə)	-10,4%	75,7%	-79,2%	40,7%
Budcə gəlirlərinin UDM-ə nisbəti(%-lə)	35,8%	25,2%	22,7%	28,7%
Budcə gəlirlərinin artım və ya azalma səviyyəsi(%-lə)	5,4%	-25,1%	8,7%	20,7%
Daxili dövlət borcu üzrə xidmətin budcənin gəlirlərinə nisbəti(%-lə)	0,37%	2,1%	0,38%	0,51%

Mənbə: cədvəl müvafiq qurumların məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır[26].

Azərbaycanda daxili dövlət borcunun başlıca hissəsini qısamüddətli borclar təşkil edir. Bu daxili dövlət borcunun xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Çünki, əsasən daxili borc öhdəlikləri dövlətin qısamüddətli ehtiyaclarına yönəldilir.

Respublikamızda cari ilin dövlət büdcəsində daxili borcun yuxarı həddi (limiti) 700,0 mln. manat səviyyəsində müəyyənləşdirilir. 2018-ci ildə daxili dövlət borcları üzrə faiz ödənişləri 80,2 milyon manat, əsas borc üzrə ödənişlər isə 23,0 milyon manat (103,2 mln. manat) nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın daxili dövlət borcuna xidmətin dinamikası

Daxili dövlət borcu üzrə nəzərdə tutulan ödənişlərin strukturu (2017-2018-ci illər) milyon manatla

№	İllər	Faiz ödənişləri		Əsas borc üzrə ödən.		Cəmi	
		məbləğ	xüs. çəki %	məbləğ	xüs. çəki %	məbləğ	%
1.	2017	40,2	65,7	21,0	34,3	61,2	100
2.	2018	80,2	77,7	23,0	22,3	103,2	100

Cədvəl məlumatlarından da göründüyü kimi bu il daxili dövlət borcuna xidmət xərclərində, daha doğrusu faiz ödənişlərində ikiqat artım müşahidə olunur. Cari ilin dövlət büdcəsində daxili borc üzrə faiz ödənişləri ötən ilin müvafiq göstəricisindən

40,0 mln. manat və yaxud 99,6%, əsas borc üzrə ödənislər isə 2,0 mln.manat və ya 9,5% çox planlaşdırılır[27].

İndi isə məcmu dövlət borcunun mühüm tərkib hissəsi olan xarici dövlət borcunun müasir vəziyyətini, dinamikasını, strukturunu nəzərdən keçirək. İlk öncə onu qeyd etmək istərdim ki, respublikamızın xarici dövlət borcu ildən-ilə artır və bu narahatçılıq üçün müəyyən əsaslar yaradır.

Cari ilin 1 yanvar tarixinə olan rəsmi məlumatlara əsasən Azərbaycanın xarici dövlət borcu 9,4 mlrd. dollar və ya təqribən 16 mlrd. manat səviyyəsindədir. Bu keçən ilin əvvəlinə olan anoloji göstəricidən 2,5 mlrd.dollar və ya təqribən 3,8 mlrd.manat çoxdur. Xarici dövlət borcunun ümum daxili məhsula nisbəti isə (2017-ci hesablanmış 70,1 mlrd.manat UDM-ə nisbətə) 22,8% təşkil edir[27].

Xarici dövlət borclarının kəskin artımının yolverilməzliyi ölkə rəhbəri tərəfindən də vurğulanmışdır və qeyd olunmuşdur ki, “bu gün Azərbaycan üçün istənilən layihəyə kredit almaq heç bir problem yaratmır. Hətta hazırki siyasətimiz ondan ibarətdir ki,biz xarici kreditlərə o qədər də böyük meyil göstərməyək. Çalışmalıyıq ki,bundan sonra da bütün işləri daxili imkanlarımız hesabına görək.Çünki xarici borcun artımı müsbət hal deyil. Ölkədə isə bu göstərici hazırda çox yaxşı səviyyədədir, təqribən 20% səviyyəsindədir... Xarici borcu azaltmaq üçün biz xarici kreditləri daha ehtiyatla almalıyıq. Yalnız ölkəmiz üçün strateji əhəmiyyət daşıyan layihələrə xarici borc ala bilərik” [23].

AR-nın xarici dövlət borcunun dinamikası (mln.dollar)cədvəl 2.5.

1 yanvar tarixinə olan borc	2014	2015	2016	2017
Ümumi xarici dövlət borcu	4753,2	6478,2	6894,3	6913,2
o cümlədən dovlət borcu sayılan şərti öhdəliklər	948,6	1089,8	1089,8	406,2

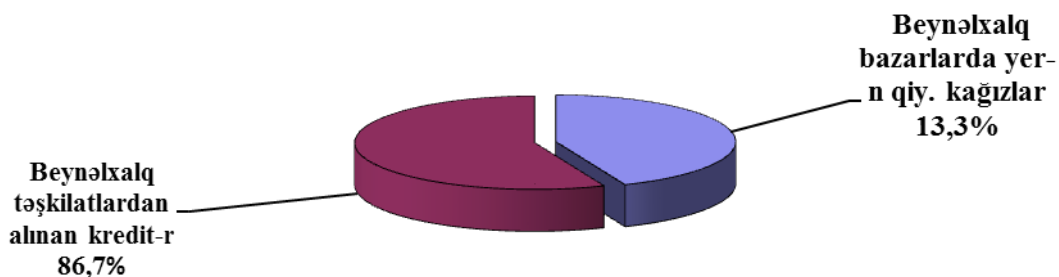
Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən rəsmi məlumatlar əsasında hazırlanmışdır[26; 27].

Respublikanın xarici dövlət borcunun əsasını beynəlxalq maliyyə institutlarından alınmış kreditlər, cüzi bir hissəsini isə beynəlxalq maliyyə bazarlarında yerləşdirilmiş qiymətli kağızlar təşkil edir.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından cəlb olunmuş vəsaitlər respublikanın məcmu xarici dövlət borcunun 86,7%-ni (8,2 mlrd.dollar və ya 13,8 mlrd.

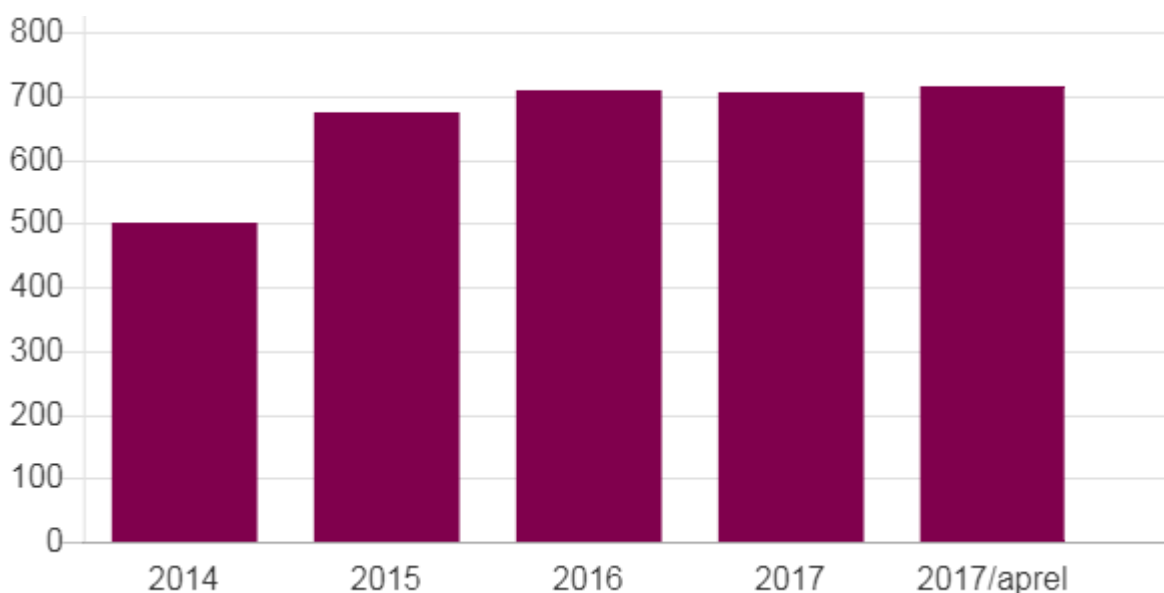
manat), beynəlxalq maliyyə bazarlarında yerləşdirilmiş qiymətli kağızlar isə 13,3%-ni (1,2 mlrd.dollar və ya 2,1 mlrd. manat) formalaşdırır.

Xarici dövlət borcunun strukturu 01.01.2017

Xarici dövlət borcu əsasında alınmış kreditlər adətən iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Çünki, ayrı-ayrılıqda bu sahələrin inkişafı ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

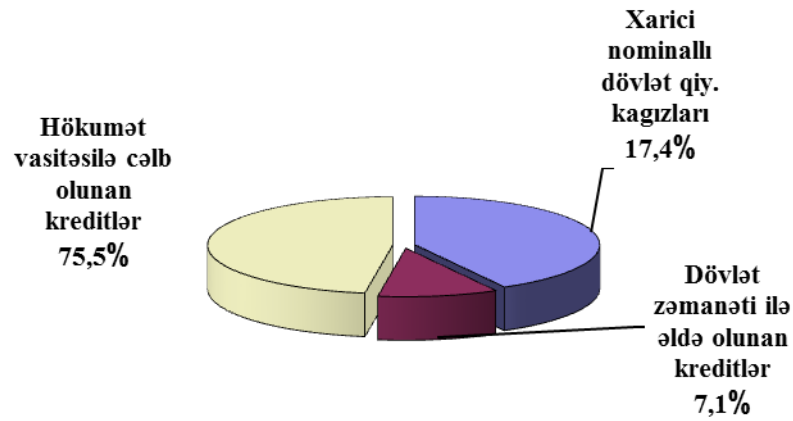
Adambaşına düşən xarici borc (USD)

Bu kreditlər cəlb olunma formasına görə əsasən iki cür olur: hökumət tərəfindən birbasa cəlb olunmuş kreditlər və dövlət zəmanəti ilə əldə olunanlar. Hər iki halda alınan kreditlər dövlətin xarici borcları kimi xarakterizə olunur.

Hökumətin vasitəsilə cəlb olunmuş kreditlər cari ilin əvvəlinə olan məlumatlara görə xarici dövlət borcunun 75,5 faizini, dövlət zəmanəti ilə əldə olunan kreditlər 7,1 faizini, xarici nominallı dövlət qiymətli kağızları isə yerdə qalan 17,4faizini təşkil etmişdir[27].

Xarici dövlət borcunun strukturu 01.01.2018

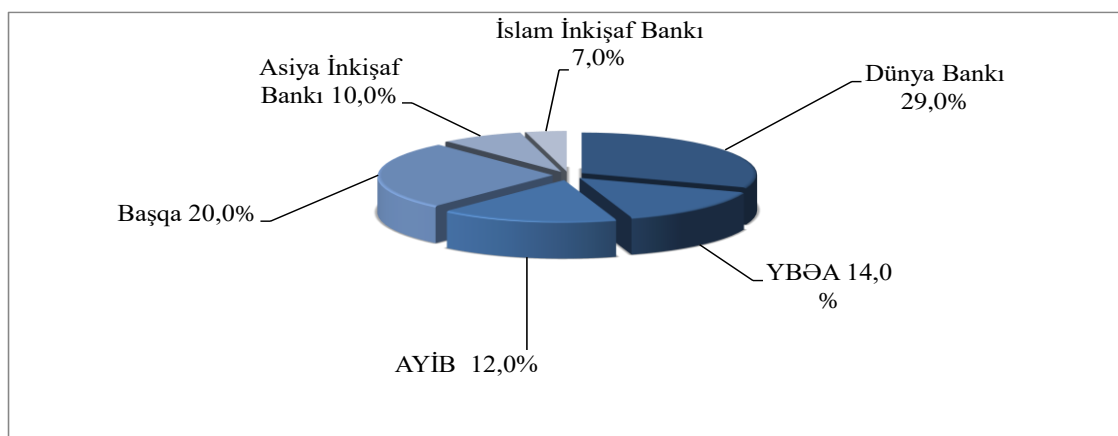

Onu qeyd edim ki, xarici dövlət borcları uzrə cəlb edilən kreditlərin önəmli hissəsi investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu təyinatlı kreditlər bütövlükdə ümumi xarici borcun 90%-dən artıq hissəsini təşkil etməkdədir.

AR-nın xarici dövlət borclarınının kreditorlar uzrə bölgüsündə ən üstün xususi çəki Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi, eləcə də Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankına (AYİB) məxsusdur.

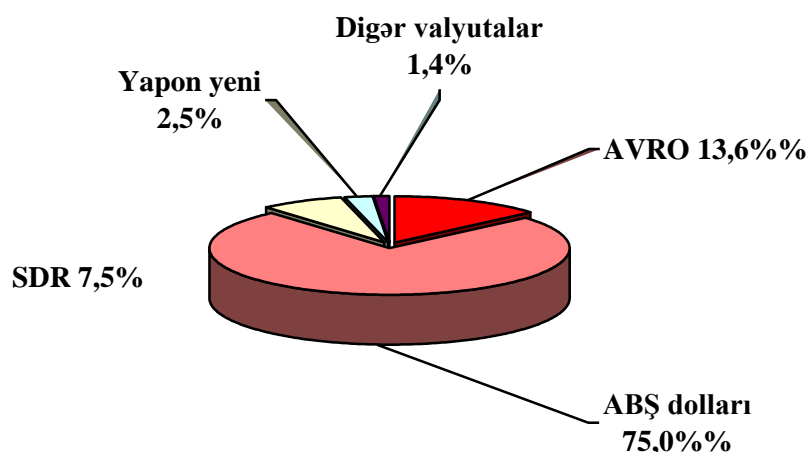
İmzalanmış kredit sazişlərinin 29 faizi Dünya Bankının, 14 faizi Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyinin, 12 faizi Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının, 10 faizi Asiya İnkişaf Bankının, 7 faizi İslam İnkişaf Bankının payına düşür.. 2004-cü ilədək respublikamızın iki əsas kreditorundan biri olmuş BVF isə 5 faizlik paya malikdir[30].

Azərbaycanın xarici borcunun kreditorlar üzrə strukturu

Xarici dövlət borcunun ayrı-ayrı valyutalar üzrə bölgüsünə gəldikdə (01.07.2017 il tarixə) ABŞ dolları ilə olan borcların əsas paya malik olmasını və ilin əvvəli ilə müqayisədə 1,9% artmasını görmək olar. Digər valyutalarda (Avro, SDR-xüsusi borclanma hüququ və yapon yeni) olan borcların payı isə xeyli aşağı olmaqla müvafiq olaraq 13,6%, 7,5% və 2,5% təşkil edir[26].

AR xarici dövlət borcunun valyuta tərkibi

Mövcud vəziyyət borc öhdəliklərinə xidmət üzrə hökumətin valyuta xərclərinin artmasını şərtləndirir və ölkənin maliyyə bazarları üçün valyuta təklifinin azaldılması təhlükəsini artırır.

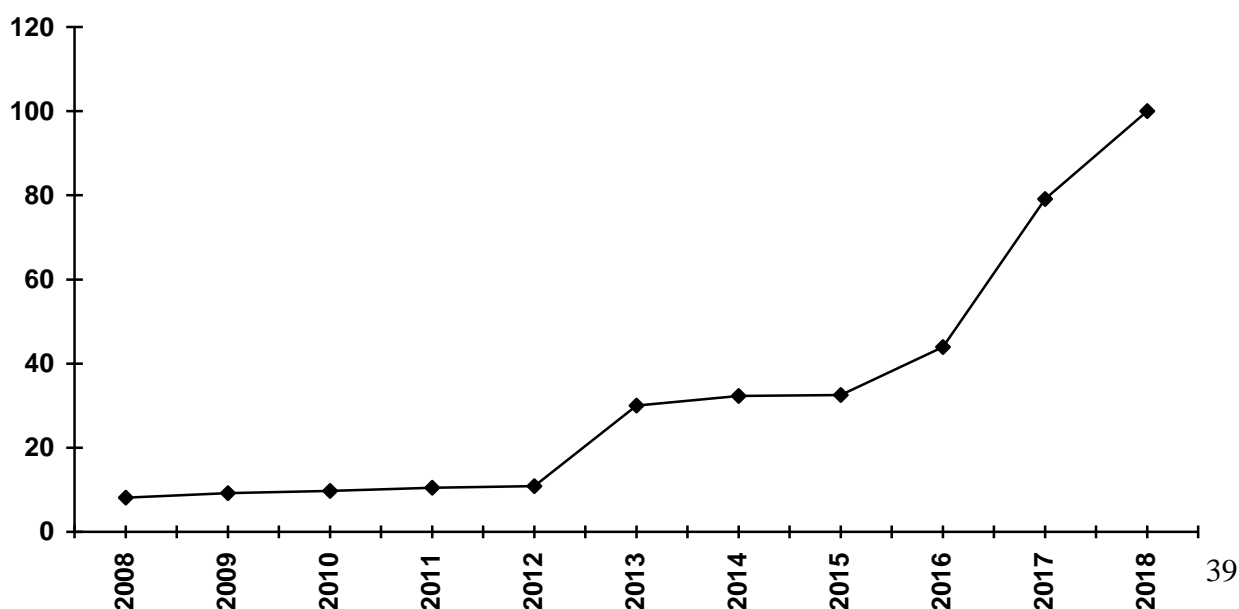
Paraqrafın sonunda ölkənin xarici dövlət borcunun cari ildəki yuxarı həddi, faiz ödənişləri və əsas borc üzrə ödənişlərinə dair məlumat vermək istərdim. Cari ilin büdcəsində xarici borcun yuxarı həddi (limiti) 1,0 mlrd. manat, il ərzində verilməsi nəzərdə tutulan dövlət zəmanətlərinin məbləğinin yuxarı həddi isə 4,0 mlrd. manat müəyyən olunur.

2018-ci ildə xarici dövlət borcları üzrə ümumi ödənişlər (faiz və əsas borc üzrə ödənişlər də daxil olmaqla) 2,1 mlrd. manat nəzərdə tutulur. Bu ödənişlərin 1,6 mlrd. manatı əsas borclar üzrə ödənişlərə, yerdə qalan 0,5 mlrd. manatı isə faizlər üzrə ödənişlərə yönəldiləcəkdir.

Xarici dövlət borcu üzrə nəzərdə tutulan ödənişlərin strukturu (2017-2018-ci illər) milyon manatla

№	İllər	Faiz ödənişləri		Əsas borc üzrə ödən.		Cəmi	
		məbləğ	xüs. çəki %	məbləğ	xüs. çəki %	məbləğ	%
1.	2017	369,4	21,6	1338,2	78,4	1707,6	100
2.	2018	533,6	24,7	1626,0	75,3	2159,6	100

Azərbaycanın xarici dövlət borcuna xidmətin dinamikası

Cədvəl məlumatlarından da göründüyü kimi bu il əvvəlki illə müqayisədə xarici dövlət borcuna xidmət xərclərində, yeni istər faiz ödənişlərində, istərsə də əsas borclar üzrə ödənişlərdə müəyyən artım vardır. Cari ilin (2018) dövlət büdcəsində xarici borc üzrə faiz ödənişləri ötən ilin müvafiq göstəricisindən 164,2 mln. manat və yaxud 30,8%, əsas borc üzrə ödənişlər isə 287,8 mln.manat və ya 17,7% çox planlaşdırılır[27].

Beləliklə, dövlət borcunun yüksək artım templəri, onun valyuta risklərinin artması, yeni borcların cəlb edilməsinin yüksək dəyəri və dövlətin böyük həcmdə potensial təhlükəli şərti öhdəliklərinin olması respublikanın borc dayanıqlılığını problemini aktuallaşdırır və dövlət borclarının idarə edilməsi üzrə səmərəli siyasətin formalaşdırılmasını tələb edir.

2.2. Azərbaycanın borc siyasəti, onun başlıca istiqamətləri və müasir reallıqlar

Hər bir dövlətin borc siyasəti onun maliyyə siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir və dövlətin maliyyə fəaliyyətinin digər sahələri ilə, xüsusən büdcə, valyuta, kredit, bank, vergi və s. ilə sıx bağlıdır.

Borc siyasəti dövlət hakimiyyət orqanlarının dövlət borcunun idarə olunması üzrə fəaliyyətidir. O, dövlət borcunun idarə olunması ideologiyasını formalaşdırır, dövlət borcunun idarə edilməsinin strategiyası və taktikasını, habelə əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Müasir nəşrlərdə borc siyasətinin müxtəlif izahlarına rast gəlinir. Məsələn, L.S.Braqinskaya, L.N.Lıkova, N.B.Krılova, A.B.Çebanovaya görə borc siyasəti dövlət borcunun idarə olunması siyasətidir. Digər fikirlərə görə isə borc siyasəti – “borcun strateji planlaşdırılması və idarə edilməsi sahəsində siyasətdir”, “borc yükündən azad olma siyasətidir”, “borcun idarə edilməsi üzrə dövlətin həyata keçirdiyi siyasətdir” [29] .

Dövlət borcları bu gün ölkənin iqtisadi inkişafına və borc problemlərinin tənzimlənməsinə çox əhəmiyyətli təsir göstərirlər. Bu səbəbdən düzgün şəkildə hazırlanmayan, müasir reallıqları nəzərə almayan borc siyasəti ən xoşagəlməz nəticələrə (ilk növbədə iqtisadi xarakterli) gətirib çıxara bilər. Ona görə də bu siyasətin düzgün formalaşdırılması və həyata keçirilməsi məsələləri bu gün üçün çox aktualdır.

Dövlətin borc siyasəti kompleks tədbirləri əhatə edir və onlara aşağıdakılar aid edilir:

- borc siyasəti konsepsiyasının hazırlanması;
- onun strateji istiqamətlərinin, məqsəd və əsas vəzifələrinin müəyyən edilməsi;
- borc siyasətinin həyata keçirilməsi üçün adekvat mexanizmlərin yaradılması;
- dövlətin borcların planlaşdırılması, qiymətli kağızların yerləşdirilməsinin təşkili üzrə fəaliyyətinin idarə edilməsi;
- cəlb olunmuş resursların məqsədli istifadəsi, eləcə də vaxtında ödənilməsi üzərində nəzarətin təşkil olunması.

Azərbaycanda borc siyasətinin işlənməsi ölkənin Maliyyə Nazirliyinə həvalə olunmuşdur. Maliyyə Nazirliyi dövlətin borc siyasətinin istiqamətlərini müəyyən edir, onun bir neçə variantını hazırlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsasən Maliyyə Nazirliyi tərəfindən maliyyə siyasətinin tərkibində həyata keçirilir.

Müasir şəraitdə Azərbaycanın borc siyasəti xarici borcun daxili borcla əvəzlənməsi yolu ilə ölkənin xarici dövlət borcunun mütləq və nisbi hədlərinin azaldılmasına, dövlət qiymətli kağızlar bazarının qorunması və inkişafına, ölkənin kredit reytinginin yüksək səviyyədə saxlanılmasına, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf tempinin sürətləndirilməsi üçün borc siyasəti alətlərindən geniş istifadə olunmasına və s. istiqamətlənir..

Müasir Azərbaycanda əvvəlki bölümdə də qeyd olunduğu kimi dövlət borcunun, xüsusən də xarici dövlət borcunun artım tendensiyasının güclənməsi müşahidə olunur və bu da müəyyən narahatçılıqlara əsas yaradır. Ölkənin borc siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini də məhz bu baxımdan ölkənin xarici dövlət borcunun mütləq və nisbi hədlərinin azaldılması təşkil edir.

AR-nın dövlət borcunun dinamikası 2015-2017 (mln.manat)

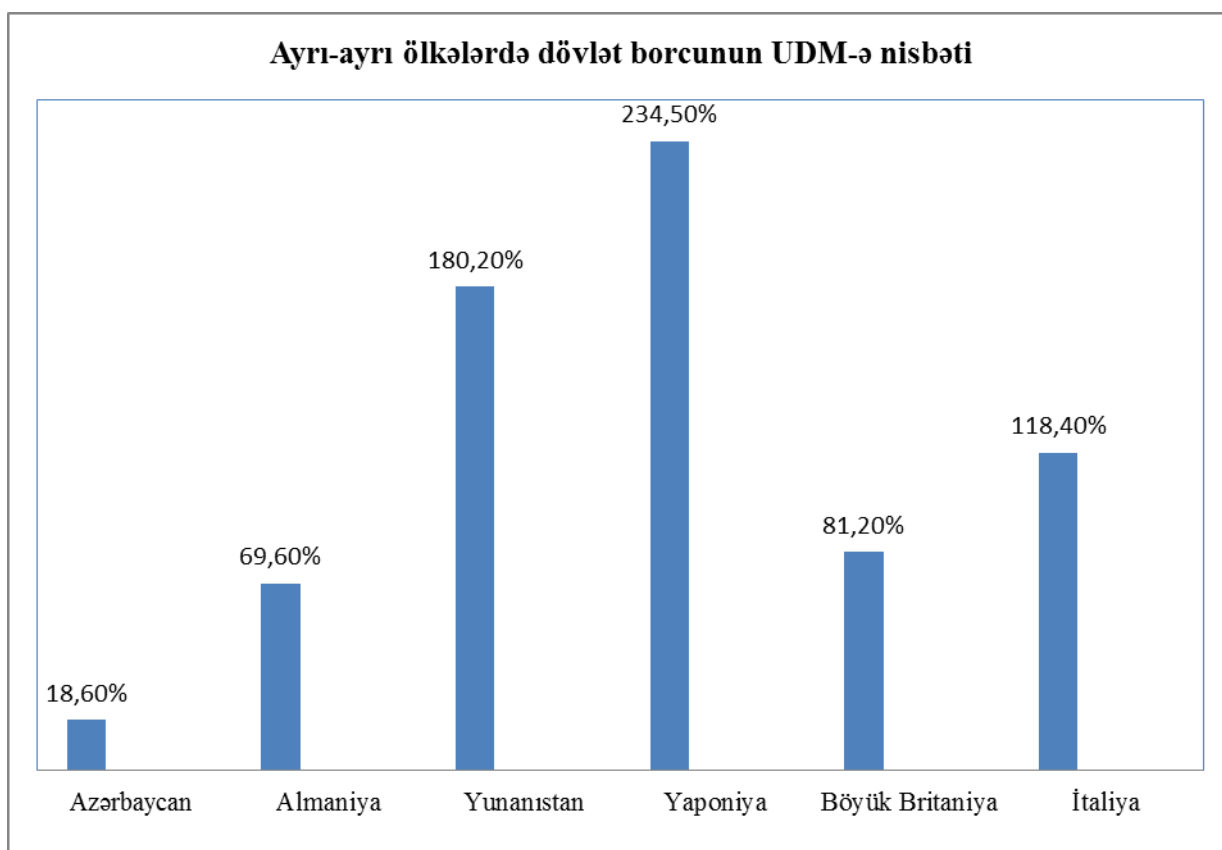
Göstəricilər	2015	2016	2017
AR-nın dövlət borcu	6590,5	15390,2	13030,3
UDM-ə nisbəti %-lə	12,1	26,7	18,6
Daxili dövlət borcu	1509	4639,2	1230,1
UDM-ə nisbəti %-lə	2,8	8,0	1,8
Xarici dövlət borcu	5081,5	10751	11752,4
UDM-ə nisbəti %-lə	9,3	18,7	16,8

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən rəsmi məlumatlar əsasında hazırlanmışdır[26; 27].

Cədvəl 2.7-nin təhlili ölkənin ümumi dövlət borcunun 2017-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 2,4 mlrd. manat və ya 15,3% azaldığını, 2015-ci illə müqayisədə isə 6,4 mlrd.manat və ya təxminən 100% artdığını göstərir. Təhlil olunan dövrdə dövlət borcunun UDM-ə nisbətinin də 12,1%-dən 18,6%-dək artması müşahidə olunur.

Dövlət borcunun məcmu məbləğinin bu illər ərzində bu cür sürətlə artması məhz xarici dövlət borcunun hesabına, yəni onun təqribən iki dəfədən çox artması hesabına baş vermişdir. Təqdim olunan məlumatlar son iki ildə xarici dövlət borcunun 131,3% artdığını göstərməklə deyilənləri bir daha sübut edir. Respublikamızda xarici dövlət borcunun artımı əsassən xarici amillərin təsirindən yaranan vəziyyətlə bağlı olmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, bu məsələlər son dövrlərdə hazırlanmış dövlətin orta və uzunmüddətli borc siyasəti strategiyasında da öz əksini tapmışdır. Strategiyada borcun tədricən azaldılması hədəflənir və buna nail olmaq üçün xarici kredit təşkilatlarından dövlət zəmanəti ilə borcların alınmasına sərt qaydaların tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur.

Xarici borcların azaldılması üçün dövlət borclarlarında daha çox daxili mənbələrə üstünlük verilməlidir. Bu da öz növbəsində ölkədə inkişaf etmiş qiymətli kağızlar bazarının mövcudluğunu şərtləndirir.

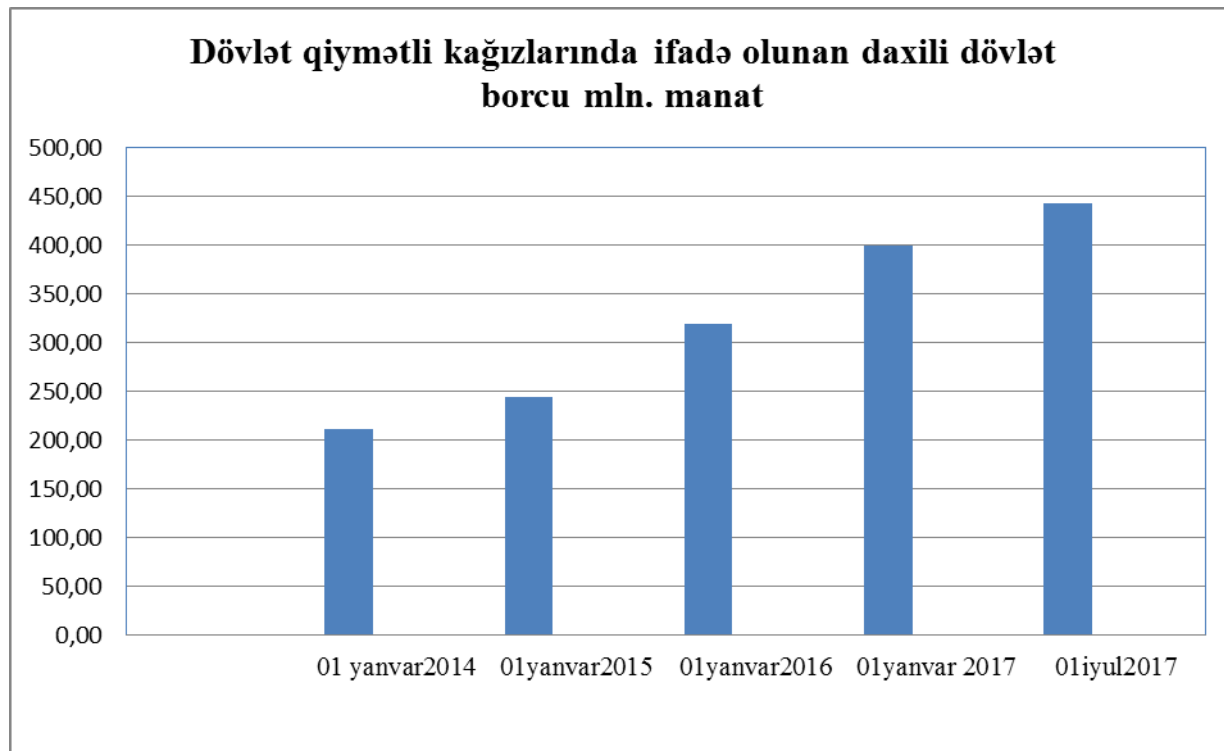
Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarı hazırda onun inkişafına mane olan bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- xüsusi investorların payının azlığı;

- dövlət qiymətli kağızlarının qısamüddətli xarakteri;
- əhalinin dövlətə və onun buraxdığı qiymətli kağızlara inamının azalması;
- dövlət qiymətli kağızlarının aşağı gəlirliliyi;
- fond bazarında investorlar üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi maliyyə alətlərinin say tərkibinin kifayət qədər az olması və s.

Bununla yanaşı ölkəmizdə dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişaf perspektivləri də böyükdür. Azərbaycan dövləti qiymətli kağızlar bazarının genişlənməsində, inkişafında maraqlıdır və normal fəaliyyət göstərməsi üçün optimal şərait yaratmağa çalışır: normativ –hüquqi baza təkmilləşdirilir, onun fəaliyyəti üzərində nəzarət gücləndirilir, qiymətli kağızlar bazarının infrastrukturunu inkişaf etdirilir, qısamüddətli və uzunmüddətli inkişaf planları hazırlanır.

Bu bazarın keyfiyyətə yeni səviyyəyə yüksəldilməsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsi imkanlarını genişləndirməyə, maliyyə resurslarının real sektora yönləndirilməsini və sahələrarası sərmayə axınlarını asanlaşdırmağa və bütövlükdə iqtisadi sistemin daha effektiv fəaliyyətini təmin etməyə imkan verir.

Sonda qeyd olunanları ümumiləşdirərək hesab edirik ki, Azərbaycanın borc siyasəti kifayət qədər effektiv olub qarşıya qoyulmuş məqsədlərin həllinə

yönəldilmişdir və yaxın illərdə onun aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilməsi bu siyasətin effektivliyini daha da artırmış olar:

-dövlət borcları kimi cəlb olunmuş kreditlər, xüsusən də xarici kreditlər iqtisadi inkişaf baxımından daha vacib hesab edilən istehsal və xidmət sahələrinə istiqamətləndirilməlidir.

- dövlət borclanmalarında daha çox ölkə daxili mənbələrə üstünlük verilməlidir.

-borc kapitalı mənbələrinə optimal çıxış imkanları təmin edilməlidir.

-dövlət borcunun idarə olunmasının formalaşmış sistemi daha da təkmilləşdirilməlidir.

-ölkə iqtisadiyyatının maliyyə resurslarına olan ehtiyacı dövlət kreditləri hesabına deyil, banklar və digər kredit təşkilatları vasitəsilə ödənilməlidir.

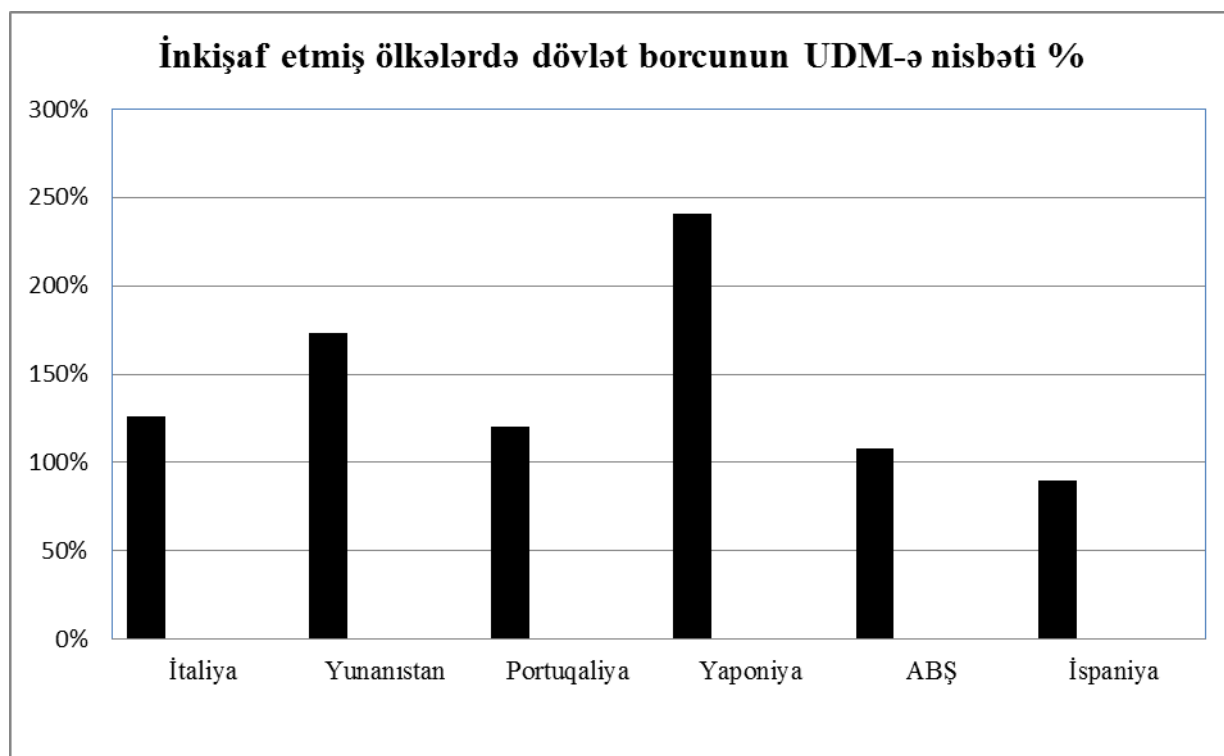
-dövlət qiymətli kağızlarına inam bərpa olunmalıdır və s.

2.3. Xarici təcrübədə dövlət borcları problemi və onların tənzimlənməsi məsələləri

İqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq muasir dövrdə demək olar ki, bütün dövlətlər borclanmaq və borc ödəmək məcburiyyəti hiss edirlər. Çünki, dövlət borcları iqtisadi sistemin vacib tərkib hissəsi olmaqla, dövlətin öz vəzifə və funksiyalarını yerinə yetirməsinə xidmət edirlər.

Ekspertlərin fikrincə, əgər əvvəllər dünya dövlətləri sadəcə müəyyən layihələri reallaşdırmaq üçün məcburən borclanmaya gedirdilərsə, indi bütövlükdə iqtisadi inkişafı maliyyələşdirmək üçün borc vəsaitlərinə üz tuturlar.

Müasir dövrdə dövlət borclarının artımı istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində müşahidə olunur. G 7 ölkələrindən ABŞ, Fransa, Yaponiya, Böyük Britaniyada borc problemi öz kəskinliyi ilə fərqlənir.

Mənbə: BVF-nun məlumatları (2017-ci il)

Dövlət borclarının artım tempinə görə dünyada lider dövlətlərdən biri ABŞ-dır. 2013-cü ildə bu ölkənin ümumi dövlət borcu 17,1 trln. dollar idisə, artıq 2017-ci ildə dövlət borcu 20 trln. dolları ötməklə ABŞ-nın ümumi daxili məhsulunun 106%-i səviyyəsinə çatmışdır. Göründüyü kimi 4 il ərzində ABŞ-nın dövlət borcu 3 trln. dollardan çox və ya 14,5% artmışdır. Qeyd olunan tarixə (2017-ci ilin mart ayına) ABŞ-da adam başına düşən dövlət borcunun məbləği isə 57 min dollar təşkil etmişdir.

ABŞ-nın dövlət borcunun artması qlobal iqtisadi böhran, Suriya və İraqdakı müharibələr, eləcə də iqtisadi stimullaşdırma tədbirləri ilə əlaqələndirilir.

ABŞ-nın ümumi dövlət borcu xarici investora olan borc (debt held by the public) və “hökumətdaxili borc”dan (intragovernmental debt) ibarətdir. Ötən ilin əvvəlinə olan məlumatlara əsasən xarici borc təqribən 15,0 trln. dollar, daxili borc isə 5,1 trln. dollar təşkil etmişdir.

Ayrı-ayrı ölkələrdə dövlət borcunun səviyyəsi

Ölkələr	Dövlət borcu	Dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti, %
ABŞ	20 trillion dollar	106%
Almaniya	2,1 trillion avro	65,0%
Fransa	2,8 trillion avro	96,5%
Yunanıstan	326 milyard avro	180,2%
Yaponiya	12,5 trln.dollar	250,9%
İtaliya	2,3 trillion avro	132,6%
İspaniya	1,5 trillion dollar	98,4%
Rusiya Federasiyası	11,1 trillion rubl	14,7%
Ukrayna	76,3 milyard dollar	71,0%
Azərbaycan	16,4 milyard manat	24%
Braziliya	1,9 trillion dollar	74,5%
Qazaxıstan	11,4 trillion tenge	121,4%
Hindistan	2,0 trillion dollar	66,2%
Türkiyə	846 milyard lirə	23,1%
Gürcüstan	13,8 miyard lari	44,6%
Böyük Britaniya	1,7 trillion funt	88,3%
Kanada	1,6 trillion dollar	83,8%
İrlandiya	200 milyard avro	72,8%
Çin	7,2 trillion dollar	106,5%
Portuqaliya	332,7 miyard avro	130,1%
Ermənistan	6,8 milyard dollar	51,8%

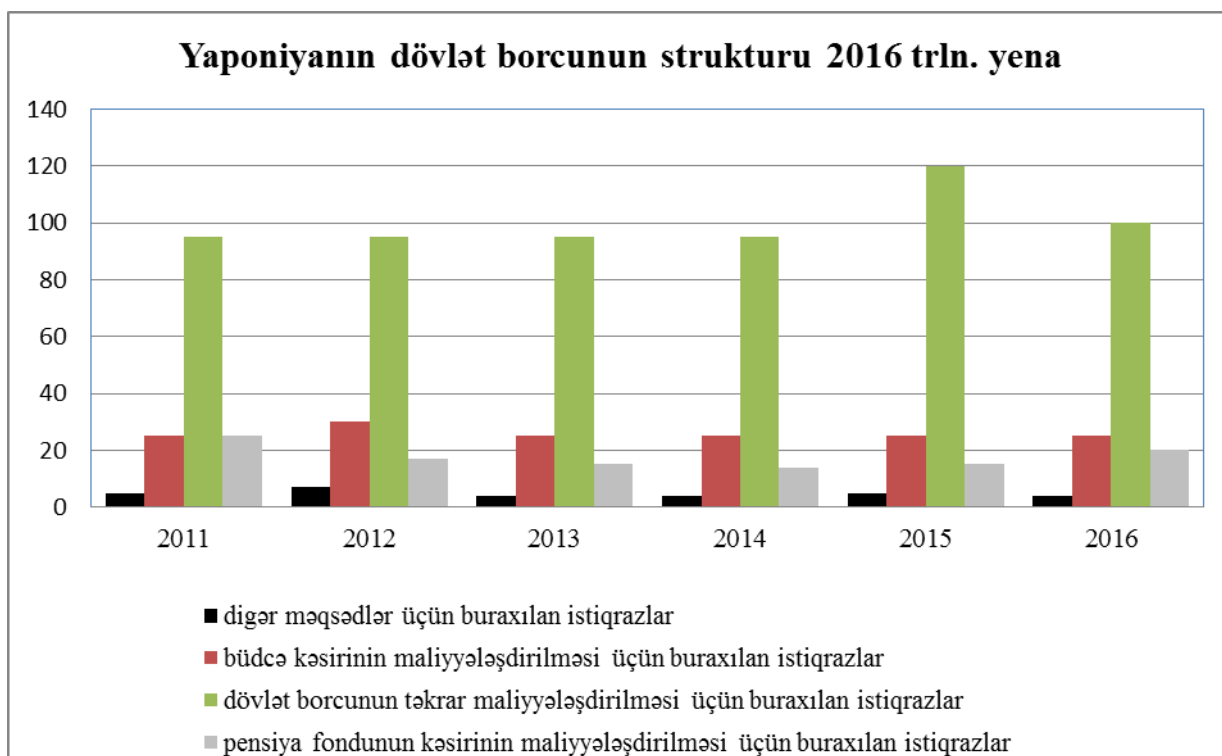
Mənbə: BVF-nun məlumatları (2017-ci il)

Dünyanın ən güclü və inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarından birinə malik olan Yaponiyanın dövlət borcu keçən ilin məlumatlarına əsasən 12,5 trln.dollar olmaqla ümum daxili məhsulun 250%-dən çox olmuşdur. Dünyanın ən çox borcu olan ölkəsi ABŞ olsa da dövlət borcunun ümum daxili məhsula nisbətində görə liderlik Yaponiyaya məxsusdur.

Yaponiyanın dövlət borcunun əsas hissəsini (60%-dən çoxunu) daxili borclar təşkil edir və bu dövlət borcunun dayanıqlılığı baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Yaponiyada hər il 1,5 trln. dollar dəyərində istiqraz buraxılır. Istiqrazlardan əldə edilən vəsaitlər isə əsasən dövlət borcunun yenidən maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Bunu aşağıdakı diaqramdan da görmək olar.

Onu da qeyd edək ki, bu ölkənin büdcə kəsirinin ümumi daxili məhsula nisbəti 4,5%-dən (2016-cı ilin məlumatlarına əsasən) artıq deyildir.

Mənbə: <https://monetary-policy.livejournal.com/56327.html>

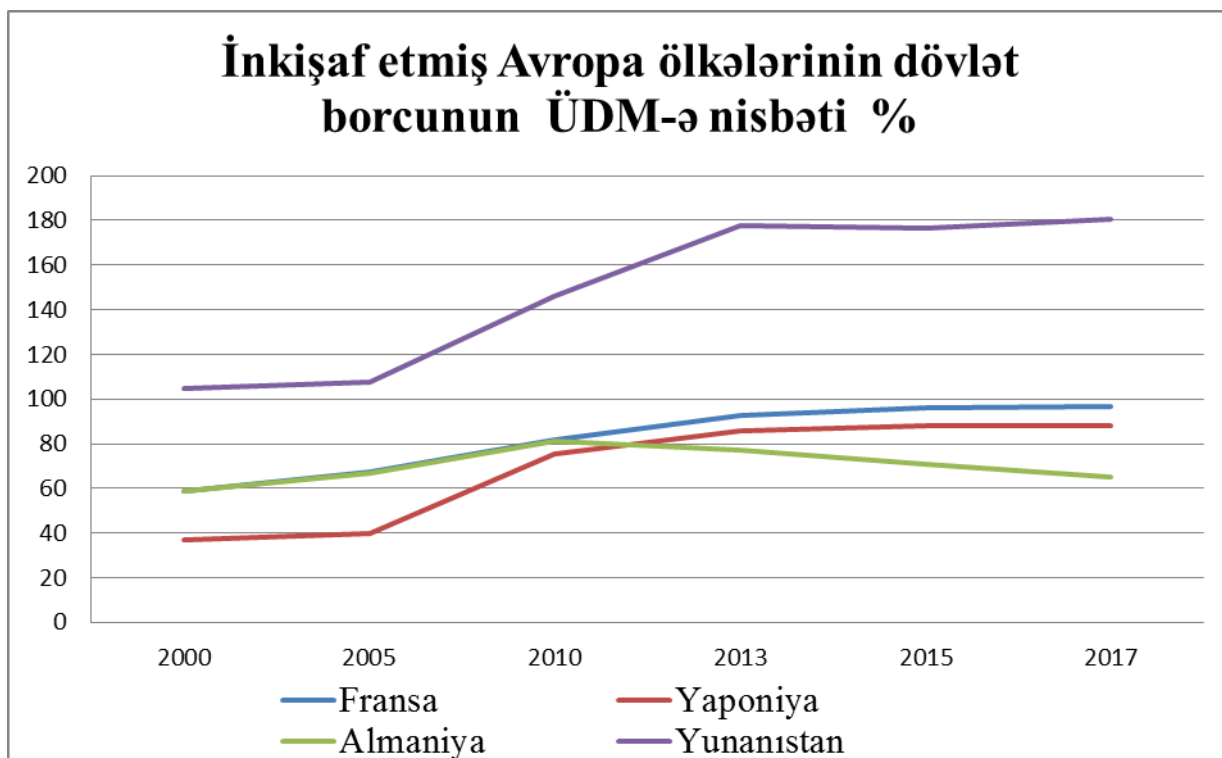
Bununla belə, Yaponiyanın dövlət borcunun həm mütləq, həm də nisbi parametrlərinin belə kəskin artım dinamikasına baxmayaraq, dövlət borcunun dəyəri ildən-ilə azalmaqdadır. Məsələn, 80-ci illərdə bu ölkədə dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinin 60% səviyyəsində olduğu dövrlərdə dövlət qiymətli kağızları üzrə dərəcələr illik 3-3,6% arasında tərəddüd edirdisə hazırda (dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinin 200%-dən çox olduğu bir şəraitdə) bu dərəcələr 1-1,5%-ə qədər enmişdir[31].

Bu vəziyyət yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi dövlət borcunun böyük bir hissəsini daxili borcların təşkil etməsi ilə izah olunur[31].

Avropanın aparıcı dövlətlərindən olan Almaniyada isə dövlət borcu 2,1 trillion avro olmaqla bu ölkənin ümumi daxili məhsulunun 65%-dən çoxdur. Ümumilikdə bu

ölkənin dövlət borcu 2016-cı illə müqayisədə 1,6 % azalmışdır. Belə ki, 2016-cı ildə Almaniyanın dövlət borcu 2 trln. 140 mlrd.avro səviyyəsində olmuşdusa, 2017-ci ildə bu rəqəm 2trln. 105 mlrd.avroya qədər azalmışdır[32].

Mənbə: Diaqram müəllif tərəfindən BVF-nun məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

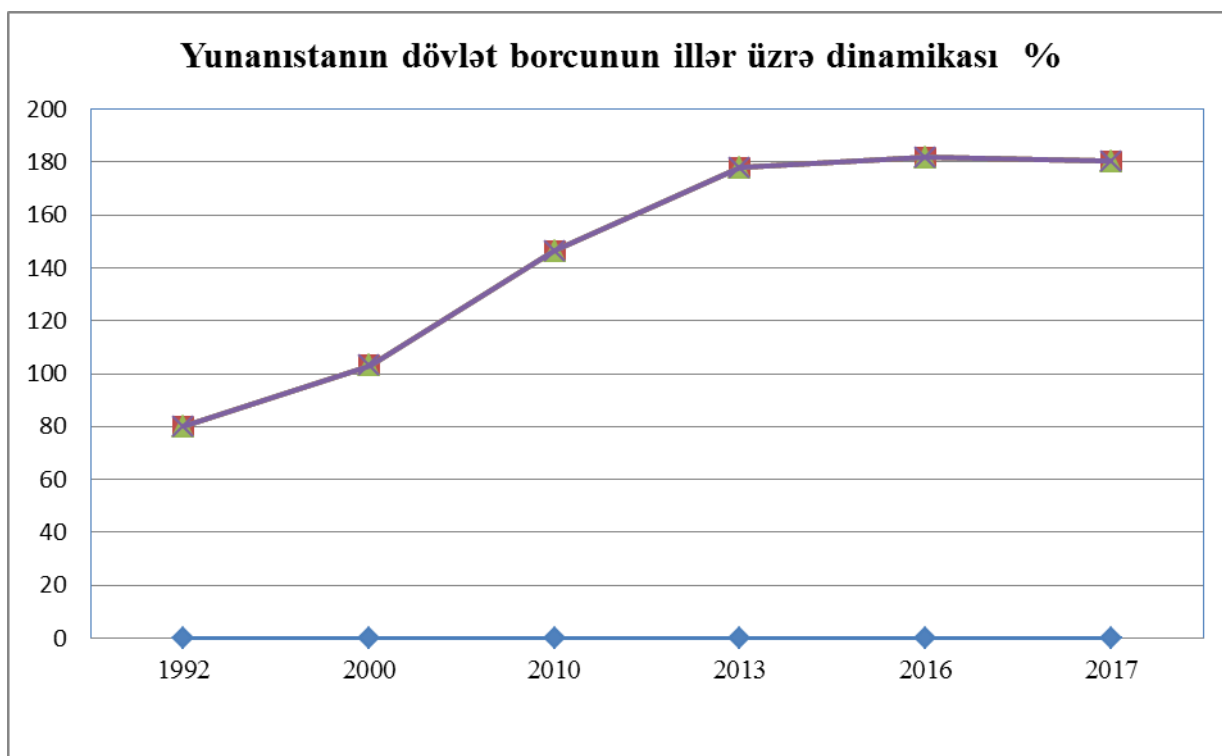
Avropanın ən güclü iqtisadiyyatına malik olan Almaniyada hesab edirlər ki, ölkələr borc problemindən qurtulmaq üçün kəmərləri bərk çəkməli və Maastrix göstəricilərinə (büdcə kəsiri ÜDM-in 3%-dən, dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti 60%-dən çox olmamalıdır) nail olmağa çalışmalıdırlar. Əslində bu, dövlət xərclərinin azaldılması, vergilərin, xüsusən də qeyri-korporativ vergilərin artırılması, əmək haqlarının, pensiyaların azaldılması, dövlət qulluqçularının isdən çıxarılması deməkdir. Almaniyada bunları çox sadə izah edirlər: bu ölkə Yunanıstanın və digər ölkələrin aqibətini yaşamaq istəmir və hamını alman qənaətçiliyinə çağırır.

Avropa ölkələri arasında dövlət borcları ilə bağlı ən böyük problemlər Yunanıstan, İtaliya, Portuqaliya və İrlandiyada yaşanmaqdadır.

Qeyd olunan ölkələrdən Yunanıstanın dövlət borcu ən son məlumatlara (2017) əsasən 326 mlrd. avro təşkil etməklə ümumi daxili məhsulunun 180,2%-nə bərabər olmuşdur. Xatırladaq ki, 2014-cü ildə Yunanıstanın dövlət borcu 324,1 mlrd. avro,

2015-ci ildə isə 321,3 mlrd. avro təşkil etmişdir. Göründüyü kimi son iki ildə bu ölkənin ümumi dövlət borcu 5 mlrd. avrodan çox artmışdır.

Bununla yanaşı dövlət borcunun strukturunda dövlət qiymətli kağızlarının payı azalmış, kreditlərin payı isə artmışdır. Qeyd olunan dövrdə borc qiymətli kağızları 71,6 mlrd. avro, kreditlər 254,7 mlrd. avro təşkil etmişdir.

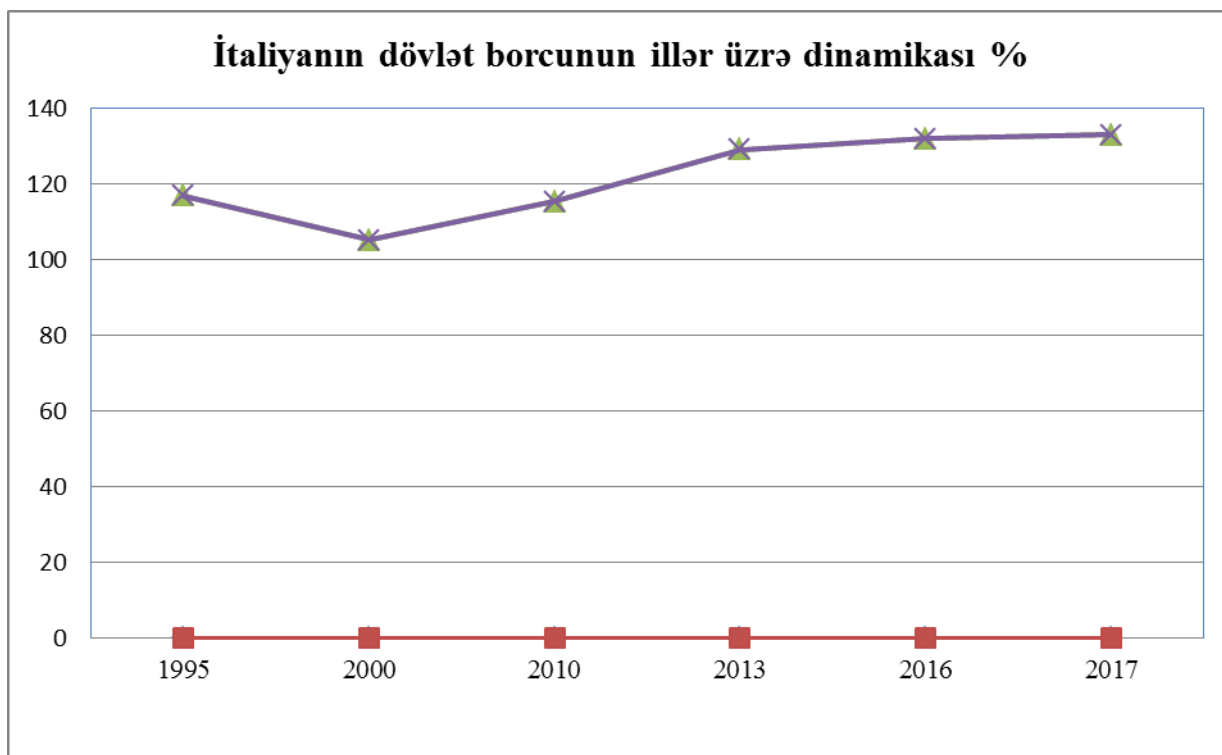
Mənbə: <https://knoema.ru/atlas/Греция/>

Onu da qeyd edək ki, Yunanıstan 2009-cu ildən dərin iqtisadi böhran içərisindədir. Bu illər ərzində dövlət borcu üç dəfədən çox artsada, ÜDM 25% azalmışdır. Dövlət borcuna xidmət etmək üçün Yunanıstan beynəlxalq kreditorlarla yardım proqramı üzrə memorandum imzalamağa məcbur olmuşdur və bu sənəd çərçivəsində veriləcək kreditlərə görə ölkədə struktur islahatlarını həyata keçirməyi öhdəlik kimi üzərinə götürmüşdür.

Yunanıstanın dövlət borcunun BVF-nun proqnozlarına əsasən 2020-ci ilədək ümumi daxil məhsulun 200%-ni keçməsi gözlənilir. Bu cür perspektiv Yunanıstana əlavə kredit tranşlarının açılmasını sual altında qoya bilər.

Avrozonanın digər zəif bəndi olan İtaliyada isə ötən ilin may ayına olan məlumatlara əsasən ümumi dövlət borcu tarixi maksimumuna çatmış, yəni 2,3 trln.

avroya qədər artmışdır. İtaliyanın dövlət borcu 2016-cı illə müqayisədə 2,07% artaraq ümumi daxili məhsulun 133% səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Mənbə: <https://knoema.ru/atlas/Италия/>

Dünyanın əksər ölkələrində müşahidə olunan dövlət borclarının kəskin artımı öz növbəsində bu borcların tənzimlənməsini, azaldılmasını da zəruri edir. Beynəlxalq təcrübədə dövlət borclarının tənzimlənməsinin aşağıdakı yolları daha məqsədəuyğun hesab edilir:

-dövlət borcunun ölkənin iqtisadi sabitliyini dəstəkləyəcək səviyyədə saxlanması;

-ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün heç bir təhlükə, risk yaratmayan səmərəli dövlət borclanmaları sisteminin formalaşdırılması;

-borc müddətinin artırılması yolu ilə borcun dəyərinin minimallaşdırılması;

-borc alan ölkənin müsbət kredit reytinginin təmin edilməsi, habelə gecikdirmə hallarına görə cərimələrin hesablanmasına imkan verilməməsi üçün dövlət borcu üzrə öhdəliklərin tam və vaxtında həyata keçirilməsi;

-borc vəsaitlərinin zəruri ehtiyaclara yönəldilməsi;

-borcun azaldılması, vəsaitlərin cəlb olunması və istifadəsi üzərində daha səmərəli və ciddi nəzarətin həyata keçirilməsi üçün dövlət borcunun mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sisteminin yaradılması;

-dövlət borcuna xidmət və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzrə siyasətin maliyyə və iqtisadi siyasətlə koordinasiyasının təmin olunması;

-milli və qlobal səviyyələrdə borların idarə edilməsi üzrə qəbul edilmiş strateji və operativ məlumatlar haqqında informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsi;

-dövlət borcunun idarə edilməsinin müxtəlif metodlarından istifadə olunması və sair.

Beləliklə dünya təcrübəsi göstərir ki, borc yükünün həddindən artıq artması dövlətin maliyyə sabitliyinin və iqtisadiyyatının vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Bütçə xərclərinin azaldılması istiqamətində ciddi tədbirlərin görülməsi də heç də həmişə ölkədə borc probleminin çevik həllinə zəmanət vermir. Qeyd olunan problemin həlli üçün ilk növbədə iqtisadiyyatın artımına zəruri şərait yaratmaq lazımdır. Bu isə öz növbəsində dövlətin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün zəruri maliyyə əsaslarının formalaşdırılmasına imkan verir.

FƏSİL 3. Müasir iqtisadi şəraitdə respublikada dövlət borcunun idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. Müasir dövrdə Azərbaycanın dövlət borcunun idarə olunması xüsusiyyətləri

Dövlət borcunun idarə edilməsi dövlətin maliyyə siyasətinin ən vacib elementlərindən biridir. Dövlət borcunun idarə edilməsi mürəkkəb bir prosesdir və o, planlaşdırma, operativ idarəetmə və nəzarət kimi funksional elementləri özündə birləşdirir.

Ümumiyyətlə dövlət borcunun idarə olunması – kreditorlara gəlirlərin ödənilməsi, borcların qaytarılması, borc öhdəliyi şərtlərinin dəyişdirilməsi, yeni dövlət qiymətli kağızlarının buraxılışı imkanlarının müəyyən edilməsi üzrə dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusudur. Dövlət borcunun idarə olunması həmçinin dövlətin maliyyə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir.

Dövlət borcunun idarə olunması – səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti orqanlarının dövlətin borc maliyyəsinə ehtiyaclarının təmin edilməsi, borc öhdəliklərinin vaxtında və tam icra edilməsi, restrukturizasiyada daxil olmaqla öhdəliklərin həcmi və strukturunun təkmilləşdirilməsi üzrə fəaliyyətləri kimi də xarakterizə olunur.

Geniş mənada dövlət borcunun idarə edilməsi –bu sosial-iqtisadi inkişaf üçün zəruri borc resurslarının cəlb edilməsi, risk səviyyəsinin və borclanma xərclərinin məqbul səviyyədə saxlanması istiqamətində kompleks tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılması prosesidir.

Dar mənada isə dövlət borcunun idarə olunması dövlətin borc öhdəliklərinin buraxılması və yerləşdirilməsi, dövlət borcuna xidmət edilməsi, onun qaytarılması və yenidən maliyyələşdirilməsi, eləcə də dövlət qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi üzrə tədbirlərin məcmusudur.

Istənilən fəaliyyət müəyyən məqsədlərə xidmət edir və bu nöqtəyi-nəzərdən dövlət borcunun idarə edilməsinin də özünəməxsus məqsədləri vardır. Bu məqsəd dövlət borclarının idarə edilməsini zəruri edir. Dövlət borclarının idarə edilməsinin məqsədi onun mahiyətindən irəli gəlir.

Dövlət borcunun idarə edilməsinin əsas məqsədini hökumətin maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsi, habelə orta və uzunmüddətli perspektivdə ən az xərclərlə və uyğun risk səviyyəsi ilə ödənişlər üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi təşkil edir[11 səh.50].

Dövlət borcunun idarə olunmasının məqsəd və vəzifələri şəkil 3.1.

<i>Dövlət borcunun idarə olunmasının əsas məqsədi</i>	<i>Dövlət borcunun idarə olunmasının vəzifələri (onun əsas məqsədinin reallaşdırılmasına yönəldilən)</i>
<p><i>Dövlətin maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsi, eləcə də orta və uzunmüddətli perspektivdə ən az xərclə və uyğun risk səviyyəsi ilə ödənişlər üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi</i></p>	<p><i>1.Dövlət borcuna münasibətdə müvafiq strategiyanın hazırlanması</i></p> <p><i>2.Dövlət borcunun yuxarı hədlərinin müəyyənləşdirilməsi</i></p> <p><i>3. Dövlət borcu, eləcə də dövlət zəmanəti ilə alınmış borca xidmət edilməsi və zamanında qaytarılmasının təmin edilməsi.</i></p> <p><i>4. Dövlət borcunun strukturunun təkmilləşdirilməsi</i></p> <p><i>5.Borcun təkrar maliyyələşdirilməsi və borc öhdəliklərinin təkrar strukturlaşdırılması əməliyyatlarının həyata keçirilməsi</i></p> <p><i>6. Dövlət borcu ilə əlaqəli proseslərin şəffaflığının təmin edilməsi</i></p>

Respublikamızda dövlət borcunun idarə olunması prosesində əsasən aşağıdakı vəzifələr həll olunur:

-dövlət borcuna münasibətdə müvafiq strategiya hazırlanır;

-dövlət borcunun müəyyən hədləri müəyyənləşdirilir və bu hədlərə (limitlərə) əməl olunması təmin olunur;

- dövlət borcu, eləcə də dövlət zəmanəti ilə alınmış borca xidmət göstərilir və onların vaxtında, zamanında qaytarılması təmin edilir;

- dövlət borcu və dövlət zəmanəti üzrə yaranmış borcun strukturunu təkmilləşdirmək istiqamətində müvafiq tədbirlər görülür;

-borcun təkrar maliyyələşdirilməsi və borc öhdəliklərinin təkrar strukturlaşdırılması əməliyyatları aparılır;

-dövlətborcu və dövlət zəmanəti ilə əlaqəli proseslərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş şəkildə şəffaflığı təmin edilir[2].

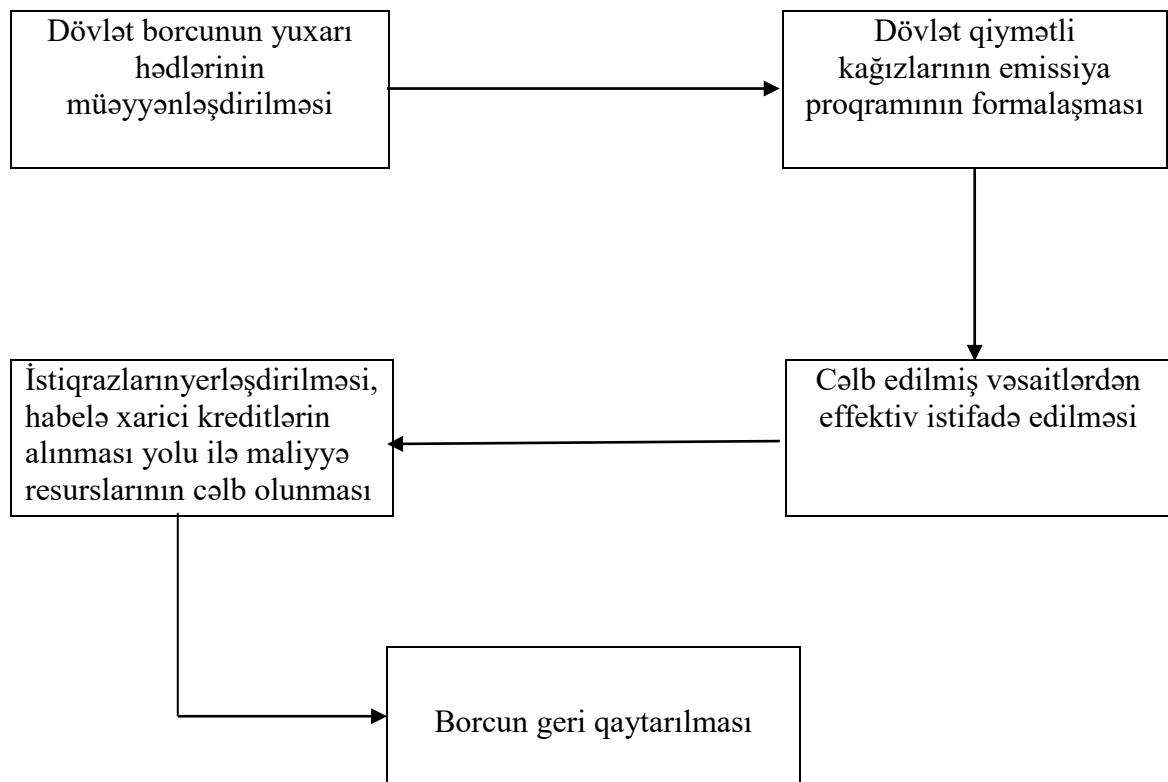
Dövlət borcunun idarə edilməsi strateji və operativ idarəetməyə ayrılır. Strateji idarəetməni parlament, ölkə Prezidenti və hökumət, operativ idarəetməni isə Maliyyə Nazirliyi və onun müvafiq strukturları (Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi) həyata keçirirlər.

Qeyd etdiyimiz kimi dövlət borcunun idarə edilməsi bəzi tədbirlərin məcmusundan ibarətdir. Bu tədbirlər dövlət borcu münasibətlərinin mərhələləri ilə sıx əlaqədardır.

Dövlət borcunun idarə olunmasının ilkin mərhələsində dövlət borcunun, o cümlədən daxili və xarici borcun yuxarı hədləri müəyyənləşdirilir və əsaslandırılır, eləcə də daxili və xarici borc proqramları formalaşdırılır. Məhz bu mərhələdə gələcək borc yükünün məcmu həcmi müəyyən olunur[22].

İkinci mərhələdə dövlət qiymətli kağızlarının emissiya proqramı hazırlanır və tədavül müddəti, ehtimal olunan gəlirlilik səviyyəsi, gəlirlərin ödənişi qaydaları və sairə üzrə gələcək borclanmaların konkret parametrləri müəyyənləşdirilir[22].

Növbəti yəni, üçüncü mərhələdə isə əsasən istiqrazların yerləşdirilməsi və dövlətin borc öhdəlikləri üzrə kotirovkaların tənzimlənməsi həyata keçirilir[22].

Şəkil 3.3.Dövlət borcunun idarə edilməsinin əsas mərhələləri

Dövlət borcunun idarə olunmasının dördüncü mərhələsi problemlə borclarla bağlı bəzi tədbirlərin (ödənişlərin təxirə salınması, borcun restrukturizasiyası, borcların qismən və ya tamamilə ləğv edilməsi) həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır[22].

Dövlət borcunun idarə edilməsi prosesinin sonuncu, beşinci mərhələsində borc vəsaitlərinin geri qaytarılması həyata keçirilir. Bu, sözü gedən prosesin ən başlıca vəzifəsi kimi çıxış edir. Beləliklə, borc vəsaitlərinin ödənilməsi mərhələsinin nəticəsi bütövlükdə borc münasibətinin nəticəsi, yekunu deməkdir.

Dövlət borcunun idarə edilməsinin əsasında müəyyən prinsiplər dayanır:

-məcburilik – bu prinsip investorlar və kreditorlar qarşısında dövlətin əlavə şərtlər qoymadan öhdəliklərinin tam və vaxtında yerinə yetirilməsinin qətiliyini, vacibliyini göstərir.

-uçotun vahidliyi prinsipi – dövlət borcunun idarə edilməsi prosesində dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən emissiya edilmiş bütün növ qiymətli kağızların uçotunun aparılmasının zəruriliyini əks etdirir.

-borc siyasətinin vahidliyi – bu prinsip dövlət borcunun idarə edilməsi siyasətinə müxtəlif orqanlar tərəfindən vahid yanaşmanın təmin edilməsini nəzərdə tutur.

-uyğunluq prinsipi – borc alan dövlətin və kreditorların maraqlarının maksimum uzlaşdırılmasının təmin edilməsini ehtiva edir.

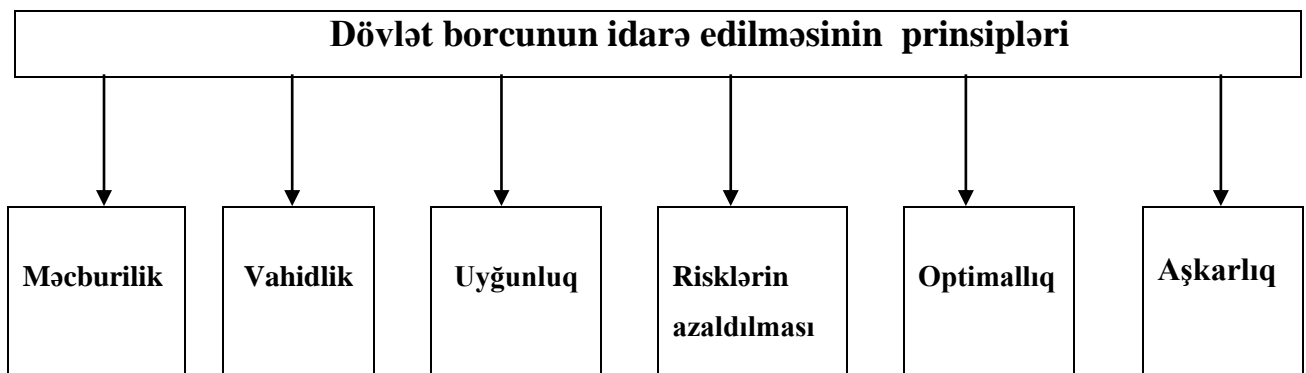
-risklərin azaldılması prinsipi – istər kreditorların, istərsə də investorların mümkün risklərini azaltmağa imkan verən bütün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

-optimallıq prinsipi – borc alətlərinin tədavülü və ödənilməsi arasındakı optimallığı qoruyub saxlamağa xidmət edir. Əvvəl də qeyd olunduğu kimi, bu prinsip daha çox dövlət qiymətli kağızları üzrə borcların idarə edilməsinə aiddir.

-aşkarlıq prinsipi – bütün maraqlı tərəflərə dövlət borcunun parametrləri barədə etibarlı, vaxtında və tam məlumatların verilməsini əks etdirir.

Dövlət borcunun idarə edilməsinin əsas prinsipləri

şəkil 3.4.

Dövlət borcunun idarə edilməsi prosesində bir çox metodlardan istifadə olunur və bu metodlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlət borcunun yenidən maliyyələşdirilməsi,
- unifikasiya;
- konversiya;
- konsolidasiya;
- borcun ödənilməsinin təxirə salınması;
- dövlət borcunun ləğvi;
- restruktizasiya;
- sekyuritizasiya;
- borcun vaxtından əvvəl ödənilməsi və s.

Qeyd olunan metodlar dövlət borcunu təşkil edən borc öhdəliklərinə fərdi şəkildə tətbiq edilir və öz xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Bundan başqa, onlardan bəziləri müəyyən növ borc öhdəlikləri (məsələn, yalnız dövlət qiymətli kağızlar üçün) üçün individual xarakter daşıyır.

Yuxarıda göstərdiyimiz metodları inzibati və maliyyə (bazar) metodlarına ayırırlar. Inzibati metodlar dövlət tərəfindən birtətəfli qaydada, kreditorun razılığını almadan tətbiq olunan metodları əks etdirir. Qeyd olunan metodlara konversiya, konsolidasiya, unifikasiya, dövlət borcunun ləğvi (imtina metodu) və s. metodlar aid edilir.

İkinci qrup metodlar isə kreditor və borc alan arasında qarşılıqlı razılaşmaya əsaslanır və onlara restrukturizasiya, novasiya, sekyuritizasiya və digərləri daxil edilir.

Bütün dünyada dövlət borcunun idarə olunmasının ən geniş yayılmış metodu borcun yenidən maliyyələşdirilməsi hesab olunur. Dövlət borcunun yenidən maliyyələşdirilməsi - əsas borcun və faizlərin yeni kreditlərin alınması və istiqrazların yerləşdirilməsi yolu ilə ödənilməsini, qaytarılmasını nəzərdə tutur. Qeyd olunan metodun ən böyük üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada borc verən subyektlərin maraqları heç bir halda pozulmur.

Unifikasiya və ya birləşdirmə metodu əvvəl buraxılan bir sıra borc alətlərinin yenisi ilə əvəz olunmasını, daha doğrusu yeni dövlət qiymətli kağızlarının buraxılması və yerləşdirilməsi ilə bir neçə borc öhdəliyinin birləşdirilməsini ifadə edir. Bu metoddan tədaviyədəki dövlət qiymətli kağızlarının sayının və onlara xidmət üzrə xərclərin azaldılması üçün istifadə olunur. Unifikasiya adətən konsolidasiya ilə birlikdə həyata keçirilir, lakin müstəqil şəkildə də həyata keçirilə bilər.

Dövlət borcunun idarə olunmasının konversiya (əvəzetmə) metodu dövlətin aldığı borclar üzrə faiz dərəcələrinin azaldılmasını, aşağı salınmasını nəzərdə tutur. Bu metod dövlət borclarının faiz ödəmələrində müəyyən miqdarda büdcə vəsaitlərinə qənaət etməyə imkan verir.

Dövlət borcunun idarə edilməsi metodlarından biridə konsolidasiya metodudur. Bu metod borc öhdəliklərinin şərtlərinin dəyişdirilməsini, əsasən də ödənilmə, qaytarılma müddətlərinin uzadılmasını nəzərdə tutur.

Maliyyə böhranı şəraitində dövlət borcunun restrukturizasiyasına ehtiyac yaranır. Restrukturizasiya (dəyişdirmə metodu) dövlət borcunun idarə olunması metodlarından biri olmaqla borclu tərəf ilə kreditor arasındakı qarşılıqlı razılığa əsasən hər hansı bir öhdəliyin başqa öhdəliklərlə əvəz edilməsini, dəyişdirilməsini xarakterizə edir.

Qeyd olunan metoddan çox vaxt hökumətlərarası öhdəliklərin idarə olunmasında istifadə olunur. Bu metodu digər idarəetmə metodlarından fərqləndirən bir çox xüsusiyyətlər vardır. Hər şeydən əvvəl, dəyişdirmə metodu yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi birtərəfli qaydada deyil, qarşılıqlı razılaşma əsasında həyata keçirilir. Deməli, borclu tərəf, yəni dövlət bu metoddan istifadə etməklə kreditorun maraqlarına heç də toxunmur[7].

Restrukturizasiya metodunun bir başqa üstünlüyü onun əhatə dairəsi ilə əlaqədardır. Belə ki, borclu və kreditor arasında bu yöndə əldə olunan razılıq bir deyil, bir neçə borc öhdəliyinin icrasını reallaşdırmış olur.

Dövlət borcunun idarə olunması metodlarından bir digəri isə borcun ödənilməsinin təxirə salınması metodudur. Qeyd etdiyimiz metodun konsolidasiya metodu ilə oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Əsas fərqlilik isə ondan ibarətdir ki, bu metoddan istifadə zamanı təkcə borcun ödənilmə müddəti uzadılmır, eyni zamanda borca görə faizlərin ödənilməsi də dayandırılır.

Dövlət borcunun idarə edilməsinin yuxarıda göstərilən metodları bütün hallarda borc öhdəliklərinin müəyyən qədər icra olunmasını nəzərdə tutur. Lakin, bəzi müstəsna hallarda dövlət cəlb etdiyi kreditlərdən, yerləşdirdiyi qiymətli kağızlardan, habelə digər münasibətlərdən yaranmış borc öhdəliklərindən tamamilə imtina edir.

Mübahisəli olmasına baxmayaraq dövlətin öz borc öhdəliklərinə bu şəkildə yanaşması idarəetmə metodu kimi qəbul olunur. Bu metod imtina və ya dövlət borcunun ləğv olunması metodu adlandırılır. Dövlət borclarından imtina edilməsi borcun əsas, eləcə də faiz məbləğlərinin qaytarılmamasını əks etdirir[7].

Dövlətin özünün borc öhdəliklərindən imtina etməsi sözügedən münasibətləri müəyyən qədər iqtisadi müstəvidən ayırır. Belə ki, dövlətin bu yöndə atdığı addım istər

daxili,istərsə də xarici miqyasda bilavasitə siyasi münasibətlərə təsir göstərir. Bu eyni zamanda dövlətin kredit reytinginin xeyli aşağı düşməsinə də gətirib çıxarır[7].

Onu da qeyd edək ki, dövlət yalnız ağır maliyyə böhranları şəraitində özünün borc öhdəliklərindən imtina edir. Çünki,bu zaman onun mövcud maliyyə vəziyyəti faktiki öhdəliklərinin icrasına imkan vermir.

Beləliklə yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, dövlət borcunun idarə edilməsi makroiqtisadi siyasətin güclü bir alətidir. Bu prosesin səmərəli şəkildə aparılması dövlətə cari vəzifələrini müvəffəqiyyətlə həll etməyə, özünün kredit reytingini yüksəltməyə, dövlət borc kağızlarının yeni investorlar üçün cəlbediciliyini artırmağa, eləcə də digər milli maraqlarını reallaşdırmağa imkan verir.

3.2. Respublikanın dövlət borcunun idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları

Müasir dövrdə dövlət borcunun mövcudluğu inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyəti üçün səciyyəvidir və normal bir dünya praktikasıdır. Dünyanın bir çox ölkələri iqtisadi dəyişikliklər, islahatlar həyata keçirərkən daxili və xarici borclara müraciət edirlər. Onu da qeyd edək ki, son illərdə ayrı-ayrı ölkələrdə müşahidə olunan borc böhranı dövlət borcu probleminə münasibətlərin ciddi dəyişməsinə gətirib çıxarmış və onun effektiv idarə edilməsini mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur.

Dövlət borcunun səmərəli idarə edilməsi makroiqtisadi siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla ölkədə iqtisadi artıma və işgüzar fəallığa güclü təsir vasitəsidir.

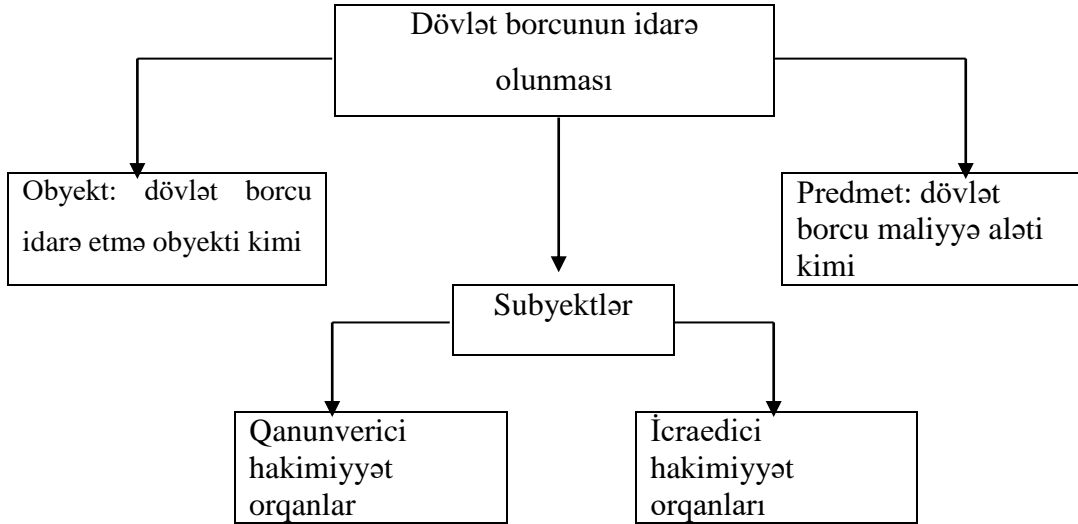
Əvvəlki bölümdə də qeyd olunduğu kimi dövlət borcunun idarə edilməsi üçün effektiv idarəetmə sistemi də olmalıdır. Dövlət borcunun idarə edilməsi sistemini adətən dövlət borcunun effektiv tənzimlənməsinə və borc yükünün ölkə iqtisadiyyatına təsirinin azaldılmasına yönəldilən büdcə, maliyyə, uçot, təşkilati və digər prosedurların qarşılıqlı əlaqəsi kimi xarakterizə edirlər[12].

Dövlət borcunun idarə edilməsi sistemi büdcə prosesi ilə bilavasitə bağlıdır, çünki borc siyasəti və dövlət borcunun idarə edilməsi sistemi büdcə siyasətinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan borc siyasəti və dövlət borcunun idarə edilməsi sistemi əsaslandırılmış büdcə siyasətinin formalaşmasının və büdcə prosesinin normal fəaliyyətinin zəruri şərtləridir.

Yuxarıda göstərilən əlaqə büdcə siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsinin əsas elementlərindən biri kimi dövlət borcunun idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinin, müasir reallıqlar baxımından yenidən qurulmasının zəruriliyini müəyyən edir.

Dövlət borcunun idarə edilməsi sistemi özündə strateji və cari (operativ) idarəetməni birləşdirir. Strateji idarəetmə dövlət borcunun əsas meyarlarının müəyyən edilməsi və bu sahədə qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün zəruri olan təşkilati - hüquqi mexanizmlərin yaradılması ilə bağlıdır[12].

Şəkil 3.2. Dövlət borcunun idarə olunması sistemi

Dünya təcrübəsində dövlət borcunun strateji və cari idarə edilməsinin sabit bir sistemi formalaşmışdır və onun alt sistemlərinə aşağıdakıları aid edirlər:

- infrastruktur (institusional alt sistem);
- hüquqi təminat (hüquqi alt sistem);
- dövlət borcunun tənzimlənməsi alt sistemi və s[12].

Azərbaycanın dövlət borcunun idarə edilməsi sisteminin müasir vəziyyətinin təhlili bu sahədə bir sıra ciddi problem və çatışmamazlıqların olmasını göstərir və bunun da nəticəsində qeyd olunan idarəetmə sistemi:

-dövlət borcları və dövlət borcunun idarə edilməsi sahəsində mərkəzləşdirilmiş və uzunmüddətli siyasətin həyata keçirilməsini təmin edə bilmir;

-mümkün maliyyə və borc böhranlarının önlənməsini, eləcə də onların aradan qaldırılması üçün operativ tədbirlərin görülməsini tam təmin edə bilmir;

-natamam və bəzi hallarda ziddiyyətli xarakter daşıyır.

Hazırda dövlət borcunun tənzimlənməsi və borc siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı mövcud ölkə qanunvericiliyi müəyyən məsələlərin qanunverici qaydada kifayət qədər işlənməməsi ilə xarakterizə olunur və bu da borc sahəsində dünya təcrübəsində qəbul edilmiş idarəetmə prinsiplərinə uyğun lazımi tədbirləri reallaşdırmağa imkan vermir.

Dövlət borcu sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və ya ayrıca dövlət borcunun idarə edilməsi strategiyasının hazırlanması bu boşluqların aradan

qaldırılmasına, borc portfelinin strukturunun optimallaşdırılmasına, dövlətin borc öhdəliklərinin ödənilməsi və onlara xidmətlə əlaqədar xərclərin azaldılmasına, dövlət borcunun idarə edilməsi prosesində meydana çıxan risklərin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsinin aparılmasına kömək etməklə bütövlükdə dövlət borclarının səmərəli idarə olunması sisteminin yaradılmasına da şərait yarada bilər.

Bu gün respublikamızda dövlətin borc öhdəliklərinin vahid məlumat bazası və onların uçotunun vahid metodikası da mövcud deyildir, bu da borcun səmərəli idarə olunması imkanlarını xeyli aşağı salır.

Müasir dövrdə dövlət borcunun idarə edilməsi sahəsindəki problemlərdən digərinə müxtəlif idarəetmə orqanları arasındakı səlahiyyət və məsuliyyətlərin bölüşdürülməməsini də aid etmək olar.

“Dövlət borcu haqqında” AR Qanunun 5-ci maddəsinə əsasən dövlət borcunun idarə edilməsini müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, yəni AR-nın Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir. Lakin Maliyyə Nazirliyi ilə yanaşı dövlət borcunun idarə olunmasında bu və ya digər dərəcədə AR Nazirlər Kabineti, Mərkəzi Bank və digər strukturlar da yaxından iştirak edir.

Azərbaycanda dövlət borcunun operativ idarə edilməsi ilə bağlı fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə yuxarıda qeyd etdiyimiz qurumlar arasında koordinasiya və informasiya mübadiləsinin gücləndirilməsinə ehtiyac vardır.

Respublikada hazırda dövlət borcunun idarə edilməsinin vahid sisteminin formalaşdırılmasına da böyük ehtiyac duyulur. Belə bir sistemin yaradılması ölkədə aktiv borc siyasətinin həyata keçirilməsinə, dövlət aktivlərinin inventarlaşdırılması və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi əsasında onların idarə olunması metodlarının diversifikasiyasına imkan verir, eləcə də dövlət borcunun idarə edilməsi sahəsində effektiv siyasətin reallaşdırılmasına şərait yaradar.

Beləliklə yuxarıda qeyd olunanlar respublikanın dövlət borcunun idarə edilməsi sistemində mövcud olan aşağıdakı problem və çatışmamazlıqları üzə çıxarmağa imkan verir:

-dövlət borcunun idarə edilməsi sahəsində dövlət hakimiyyətinin müxtəlif qolları arasında səlahiyyət və məsuliyyətlər dəqiq bölüşdürülməmişdir;

-dövlətin borc öhdəliklərinin vahid məlumat bazası, eləcə də bu öhdəliklərin uçotunun vahid metodikası mövcud deyildir;

-dövlət borcları ilə bağlı risklərin qiymətləndirilməsi və təhlilinin vahid sistemi yaradılmamışdır;

-dövlət borcunun idarə edilməsi sahəsində planlaşdırma mexanizmləri və sistemi formalaşdırılmamışdır;

-dövlətin borc siyasətinin pul-kredit siyasəti, valyuta kursu siyasəti ilə koordinasiya lazımı səviyyədə təmin edilməmişdir;

-dövlət borcu haqqında mövcud hesabat sistemi ilk növbədə maliyyə bazarlarının iştirakçıları üçün yüksək gizlilik dərəcəsi ilə fərqlənir və s.

Onu da qeyd edək ki, respublikanın dövlət borcunun idarə edilməsi sistemi qeyd olunan problem və çatışmamazlıqlara baxmayaraq hazırda kifayət qədər effektivdir, lakin daim dəyişən iqtisadi şəraitdə onun təkmilləşdirilməsi də lazımdır. Bu baxımdan dəyişən iqtisadi şəraitə tez uyğunlaşa bilən, iqtisadiyyatın diversifikasiyası üzrə tədbirləri həyata keçirməyə imkan verən səmərəli idarəetmə sisteminin yaradılması məqsəduyğun olardı.

Dövlət borcunun idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi aşağıdakılara nail olmağa imkan verəcəkdir:

-xarici və daxili bazarlardan cəlb edilən borc vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyinin artırılmasına;

-daxili borc bazarının daha da inkişafına;

-dövlət borcunun strukturunun optimallaşdırılmasına;

-borclanma ilə bağlı risklərin azaldılmasına;

- dövlət borcları və dövlət borcunun idarə edilməsi sahəsində iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsinə və sair.

Dövlət borcunun mövcud idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün isə respublikamızda ilk növbədə aşağıdakı istiqamətlərdə bir sıra tədbirlərin reallaşdırılması zəruridir:

-dövlət borcunun idarə edilməsinin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi;

-dövlət borcunun idarə edilməsi üzrə vahid və mərkəzləşdirilmiş strukturun və dəqiq idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması;

-dövlət borcunun uçotunun vahid bir sisteminin yaradılması;

-dövlət borcunun idarə edilməsi sahəsində risklərin, eləcə də borc əməliyyatlarının və borclanmaların maliyyə təhlilinin vahid sisteminin formalaşdırılması;

- dövlət borcunun idarə edilməsi sahəsində strateji planlaşdırmanın vahid sisteminin yaradılması;

-borcun idarə edilməsi sisteminin büdcə vəsaitlərinin kassa idarəetməsi sistemi ilə qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dövlət borcu dövlət maliyyəsinin vəziyyətinə, pul dövriyyəsinə, investisiya iqliminə, istehlakın strukturuna, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına və cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatının digər elementlərinə mühüm təsir göstərir. Məhz bunlar, ölkənin inkişafında dövlət borcunun əhəmiyyətli və çoxtərəfli rolunu izah edir.

Ümumiyyətlə dövlət borcu – müəyyən xərclərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə dövlət zəmanəti ilə alınan, eləcə də dövlətin öhdəliyi əsasında müəyyən olunmuş muddətlərdə qaytarılması nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitidir [6 səh.276].

Dövlət borcu – dövlətin öhdəliklərindən irəli gələn bütün borc məbləği, onların faizləri və dövlətin iqtisadi subyektlər qarşısında icra olunmamış digər maliyyə öhdəliklərinin məcmusudur.

Başqa sözlə, dövlət borcu – bu dövlətin buraxılmış və ödənilməmiş borc öhdəlikləri, həmçinin onlara görə hesablanmış faizlər üzrə bütün borclarının məbləğidir [12].

Dövlət borcunları əsasən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş proqramların həyata keçirilməsini təmin etmək, dövlət büdcəsinin kəsirni örtmək, dövlət investisiyalarını maliyyələsdirmək və ölkə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən digər vacib məsələlərin həlli məqsədi ilə həyata keçirilir [2].

Dövlət borcu istənilən sivil dövlətin iqtisadiyyatında normal və qanunauyğun bir hal kimi qəbul olunur. Onu da qeyd edək ki, müasir şəraitdə dövlət borcuna iqtisadi inkişafın əsas şərti kimi də baxılır. Dövlət borcunun köməkliyi ilə dövlət sosial-iqtisadi vəzifələri həll edir, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini həyata keçirir.

Dövlət borcu yalnız davamlı iqtisadi artım dövründə faydalı ola bilər. İqtisadi tənəzzül mərhələsində isə büdcə kəsiri dövlət maliyyəsinin vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə pisləşdirir, borc böhranı riskini artırır və bununla da iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır.

Ona görə də bu mərhələdə dövlət borcunun həcmi azaltmaq məqsədəuyğundur, çünki bu halda dövlət borcu həm dövlət maliyyəsinə, həm də bütövlükdə iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir.

Dövlət borcunun yaranma səbəbi dövlətin gəlirləri və xərcləri arasındakı balansı təmin etməyən dövlət siyasətidir. Dövlət borcunun yaranmasının və artmasının başlıca səbəblərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- büdcə kəsiri;
- makroiqtisadi disproporsiyalar;
- dövlətin qeyri-effektiv iqtisadi siyasəti;
- dövlət xərclərinin artması;
- zəruri və əlçatan maliyyə mənbələrinin olmaması;
- qeyri-səmərəli vergi sistemi.

Göründüyü kimi dövlət borcunun yaranma səbəbləri olduqca müxtəlifdir. Dövlət borcu məqsədli fəaliyyətlərin nəticəsi kimi, eləcə də digər gözlənilməz səbəblər üzündən də yarana bilər. Bu baxımdan dövlət borclarını məqsədli və məqsədsiz dövlət borcları olaraq qruplaşdırırlar[7 səh.85].

Məqsədli dövlət borclarının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu borclar hökumətin məqsədli şəkildə öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərindən yaranır. Başqa sözlə, dövlətin bu borc münasibətlərində iştirakı konkret məqsədlərdən irəli gəlir.

Digər borclar, yəni məqsədsiz dövlət borcları isə əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış, planlaşdırılmamış borc öhdəliklərinin məcmusu kimi çıxış edir. Bu borclar heç bir xüsusiyyəti baxımından üstünlüklərə malik deyildir. Qeyd olunan borcların yaranma səbəbi dövlətin digər problemləri ilə birbaşa bağlılığa malikdir. Çünki, məqsədsiz borcları meydana çıxardan da məhz, həmin problemlər və ya boşluqlardır.

Dövlət borclarını bir sıra digər əlamətlərə görə də təsnifləşdirmək və ya qruplaşdırmaq mümkündür:

- mənbəyinə görə;
- müddətinə görə;
- dövlət hakimiyyəti səviyyəsinə görə;
- yaranma xüsusiyyətlərinə görə;
- ödəniş tarixi və öhdəliklərin məbləğinə görə və s.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən dövlət borcu daxili və xarici dövlət borcundan ibarətdir.

Daxili dövlət borcu – dövlət proqramları və sifarişlərinin yerinə yetirilməsi üçün qeyri-dövlət təşkilatlarının və əhalinin vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə bağlı yaranan dövlətin maliyyə öhdəlikləridir[28].

Başqa formada ifadə etsək daxili dövlət borcu – ümumi dövlət borcunun əsas tərkib hissəsi olmaqla kreditor-rezidentlər qarşısında dövlətin borc öhdəliklərinin məcmusudur. Daxili dövlət borcunun mövcudluğu iqtisadiyyatda istisana deyil, əksinə normal bir hal kimi qəbul olunur.

Daxili dövlət borcu "millətin öz özünə borcu" kimi qiymətləndirilir və məcmu milli sərvətinin ümumi həcminə təsir göstərmir.

Bu borclar dövlət borclarının ən önəmli hissəsini təşkil edirlər. Çünki, dövlətin qısamüddətli pul vəsaitlərinə yaranan ehtiyacı demək olar ki, əksər hallarda daxili borclar hesabına ödənilir.

Xarici dövlət borcu isə – dövlətin qeyri-rezidentlər qarşısında və xarici valyutada yaranan öhdəliklərinin məcmusudur.

Xarici dövlət borcu Britaniya ensiklopediyasına əsasən qeyri-rezidentlərin, xarici kreditorların və ya dövlətlərin mülkiyyətində olan borcdur və çox vaxt daxili və xarici borc arasındakı fərq borcun ifadə olunduğu valyuta əsasında müəyyən olunur.

Respublikanın müvafiq qanunvericiliyinə görə isə xarici dövlətborcu - Azərbaycan Respublikası adından qeyri-rezidentlərlə bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə yaranan borcdur[2].

Xarici dövlət borcu bir tərəfdən ölkənin maliyyə resurslarının artmasına səbəb olursa, digər tərəfdən isə iqtisadi böhranın maliyyə risklərini artırır. Xarici borcun həcmi, böyüklüyü ölkənin beynəlxalq kredit bazarındakı reytinginə böyük təsir göstərir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin xarici borcu müəyyən olunmuş hədd daxilində müsbət və səmərəli, o həddi aşdıqda isə mənfi xarakterə malik olur.

Son illərdə Azərbaycanın məcmu milli borcunun həcmi və strukturunda (daxili dövlət borcunun azalması və daha az etibarlı xarici borcların kəskin artması) baş verən əsaslı dəyişikliklər dövlət borclarının strukturu və dinamikasının təhlil edilməsi zərurətini yaradır.

İlk öncə onu qeyd edək ki, respublikanın məcmu dövlət borcu son məlumatlara əsasən (01.07.2017-ci il tarixinə) təxminən 13 milyard manat və ya 7,7 milyard dollar səviyyəsində olmaqla ümumi daxili məhsulun 18,5 faizini üstələmir. Ümumi dövlət borcunun 12,2 milyard manatı (93,9%) xarici dövlət borcunun, 798,0 milyon manatı isə (6,1%) daxili dövlət borcunun payına düşmüşdür.

Ötən ilin rəsmi məlumatlarına görə (01.07.2017) respublikanın daxili dövlət borcu ilin əvvəli ilə müqayisədə xeyli azalaraq (432,1 mln.manat və ya 35,1 faiz) 798,0 mln.manat təşkil etmişdir. Daxili borcun belə əhəmiyyətli azalmasına daxili dövlət borcuna aid edilən şərti öhdəliklərin 3613,4 mln. manat azalaraq, 299,6 mln.manata düşməsi səbəb olmuşdur.

Respublikanın daxili dövlət borcu əsasən dövlət istiqrazlarından, ölkənin mərkəzi büdcəsindən xidmət edilən kreditlərdən, eləcə də daxili dövlət borcu hesab olunan şərti öhdəliklərdən formalaşmışdır və onların 2017-ci ilin 01 iyul tarixinə bölgüsü aşağıdakı şəkildə olmuşdur:

- dövlət istiqrazları – 442,7 mln.manat;
- AR Mərkəzi Bankında yerləşdirilmiş qiymətli kağızlar -52,7 mln.manat;
- daxili dövlət borcu sayılan şərti öhdəliklər – 302,6 mln. manat[27].

Daxili borcun strukturunda dövlət qiymətli kağızlarının payı 2016-cı ildə 9,8%, 2017-ci ildə isə 55,5% təşkil etmişdir. Ötən ilin altı ayı ərzində Maliyyə Nazirliyi tərəfindən emissiya edilən istiqrazların 258,7 milyon manatı Dövlət Qısamüddətli İstiqrazlarında (DQİ), 42,6 milyon manatı isə Dövlət Ortamüddətli İstiqrazlarında (DOI) yerləşdirilmişdir.

Azərbaycanda daxili borc yükü hazırda inamla demək olar ki, postsovet və bəzi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha qənaətbəxş səviyyədədir və bunu yuxarıda göstərdiyimiz rəqəmlər də sübut edir. Lakin respublikamızda dövlət borcunun tərkibində daxili borclar azlıq təşkil edir. Bu da, əsasən ölkədə maliyyə bazarlarının o cümlədən, dövlət qiymətli kağızlar bazarının yeni-yeni təşəkkül tapması və inkişaf etməsi ilə əlaqədardır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, hazırki iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin mürəkkəbliyi şəraitində, xüsusilə maliyyə bazarlarında əsas, aparıcı valyutaların volatilliyinin yüksəlməsi şəraitində ümumi dövlət borcunun tərkibində xarici borcun

üstünlük təşkil etməsi və illər uzrə kəskin artması neqativ bir hal kimi xarakterizə olunur və dövlət borclanmaları zamanı daxili borclara üstünlük verilməsinin məqsədəuyğunluğunu ortaya çıxarır.

Əvvəlki paraqraflarda da göstəridiyi kimi məcmu dövlət borcunun mühüm tərkib hissəsindən biri də xarici dövlət borcudur. İlk öncə onu qeyd etmək istərdim ki, respublikamızın xarici dövlət borcu ildən-ilə artır və bu narahatçılıq üçün müəyyən əsaslar yaradır.

Cari ilin 1 yanvar tarixinə olan rəsmi məlumatlara əsasən Azərbaycanın xarici dövlət borcu 9,4 mlrd. dollar və ya təqribən 16 mlrd. manat səviyyəsindədir. Bu keçən ilin əvvəlinə olan anoloji göstəricidən 2,5 mlrd.dollar və ya təqribən 3,8 mlrd.manat çoxdur. Xarici dövlət borcunun ümum daxili məhsula nisbəti isə (2017-ci hesablanmış 70,1 mlrd.manat UDM-ə nisbətə) 22,8% təşkil edir[27].

Xarici dövlət borclarının kəskin artımının yolverilməzliyi ölkə rəhbəri tərəfindən də vurğulanmışdır və qeyd olunmuşdur ki, “bu gün Azərbaycan üçün istənilən layihəyə kredit almaq heç bir problem yaratmır. Hətta hazırki siyasətimiz ondan ibarətdir ki,biz xarici kreditlərə o qədər də böyük meyil göstərməyək. Çalışmalıyıq ki,bundan sonra da bütün işləri daxili imkanlarımız hesabına görək.Çünki xarici borcun artımı müsbət hal deyil. Ölkədə isə bu göstərici hazırda çox yaxşı səviyyədədir, təqribən 20% səviyyəsindədir... Xarici borcu azaltmaq üçün biz xarici kreditləri daha ehtiyatla almalıyıq. Yalnız ölkəmiz üçün strateji əhəmiyyət daşıyan layihələrə xarici borc ala bilərik” [23].

Respublikanın xarici dövlət borcunun əsasını beynəlxalq maliyyə institutlarından alınmış kreditlər, cüzi bir hissəsini isə beynəlxalq maliyyə bazarlarında yerləşdirilmiş qiymətli kağızlar təşkil edir.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından cəlb olunmuş vəsaitlər respublikanın məcmu xarici dövlət borcunun 86,7%-ni (8,2 mlrd.dollar və ya 13,8 mlrd. manat),beynəlxalq maliyyə bazarlarında yerləşdirilmiş qiymətli kağızlar isə 13,3%-ni (1,2 mlrd.dollar və ya 2,1 mlrd. manat) formalaşdırır.

Xarici dövlət borcu əsasında alınmış kreditlər adətən iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Çünki,ayrı-ayrılıqda bu sahələrin inkişafı ümumilkdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Onu qeyd edim ki, xarici dövlət borcları üzrə cəlb edilən kreditlərin önəmli hissəsi investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu təyinatlı kreditlər bütövlükdə ümumi xarici borcun 90%-dən artıq hissəsini təşkil etməkdədir.

AR-nın xarici dövlət borclarının kreditorlar üzrə bölgüsündə ən üstün xüsusi çəki Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi, eləcə də Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankına (AYİB) məxsusdur.

İmzalanmış kredit sazişlərinin 29 faizi Dünya Bankının, 14 faizi Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyinin, 12 faizi Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının, 10 faizi Asiya İnkişaf Bankının, 7 faizi İslam İnkişaf Bankının payına düşür. 2004-cü ilədək respublikamızın iki əsas kreditorundan biri olmuş BVF isə 5 faizlik paya malikdir [30].

Dövlət borcunun yüksək artım templəri, onun valyuta risklərinin artması, yeni borcların cəlb edilməsinin yüksək dəyəri və dövlətin böyük həcmdə potensial təhlükəli şərti öhdəliklərinin olması respublikanın borc dayanıqlılığını problemini aktualaşdırır və dövlət borclarının idarə edilməsi üzrə səmərəli siyasətin formalaşdırılmasını tələb edir.

Dövlət borcunun idarə edilməsi dövlətin maliyyə siyasətinin ən vacib elementlərindən biridir. Dövlət borcunun idarə edilməsi mürəkkəb bir prosesdir və o, planlaşdırma, operativ idarəetmə və nəzarət kimi funksional elementləri özündə birləşdirir.

Ümumiyyətlə dövlət borcunun idarə olunması – kreditorlara gəlirlərin ödənilməsi, borcların qaytarılması, borc öhdəliyi şərtlərinin dəyişdirilməsi, yeni dövlət qiymətli kağızlarının buraxılışı imkanlarının müəyyən edilməsi üzrə dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusudur. Dövlət borcunun idarə olunması həmçinin dövlətin maliyyə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir.

İstənilən fəaliyyət müəyyən məqsədlərə xidmət edir və bu nöqtəyi-nəzərdən dövlət borcunun idarə edilməsinin də özünəməxsus məqsədləri vardır. Bu məqsəd dövlət borclarının idarə edilməsini zəruri edir. Dövlət borclarının idarə edilməsinin məqsədi onun mahiyətindən irəli gəlir.

Dövlət borcunun idarə edilməsinin əsas məqsədini hökumətin maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsi, habelə orta və uzunmüddətli perspektivdə ən az xərclərlə və uyğun risk səviyyəsi ilə ödənişlər üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi təşkil edir[11 səh.50].

Respublikamızda dövlət borcunun idarə olunması prosesində əsasən aşağıdakı vəzifələr həll olunur:

-dövlət borcuna münasibətdə müvafiq strategiya hazırlanır;

-dövlət borcunun müəyyən hədləri müəyyənləşdirilir və bu hədlərə (limitlərə) əməl olunması təmin olunur;

- dövlət borcu, eləcə də dövlət zəmanəti ilə alınmış borca xidmət göstərilir və onların vaxtında, zamanında qaytarılması təmin edilir;

- dövlət borcu və dövlət zəmanəti üzrə yaranmış borcun strukturunu təkmilləşdirmək istiqamətində müvafiq tədbirlər görülür;

-borcun təkrar maliyyələşdirilməsi və borc öhdəliklərinin təkrar strukturlaşdırılması əməliyyatları aparılır;

-dövlətborcu və dövlət zəmanəti ilə əlaqəli proseslərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş şəkildə şəffaflığı təmin edilir[2].

Dövlət borcunun idarə edilməsi strateji və operativ idarəetməyə ayrılır. Strateji idarəetməni parlament, ölkə Prezidenti və hökumət, operativ idarəetməni isə Maliyyə Nazirliyi və onun müvafiq strukturları (Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi) həyata keçirirlər.

Əvvəlki bölümdə də qeyd olunduğu kimi dövlət borcunun idarə edilməsi üçün effektiv idarəetmə sistemi də olmalıdır. Dövlət borcunun idarə edilməsi sistemini adətən dövlət borcunun effektiv tənzimlənməsinə və borc yükünün ölkə iqtisadiyyatına təsirinin azaldılmasına yönəldilən büdcə, maliyyə, uçot, təşkilati və digər prosedurların qarşılıqlı əlaqəsi kimi xarakterizə edirlər[12].

Azərbaycanın dövlət borcunun idarə edilməsi sisteminin müasir vəziyyətinin təhlili bu sahədə bir sıra ciddi problem və çatışmamazlıqların olmasını göstərir. Respublikanın dövlət borcunun idarə edilməsi sistemində mövcud olan problem və çatışmamazlıqlara aşağıdakıları aid etmək olar:

-dövlət borcunun idarə edilməsi sahəsində dövlət hakimiyyətinin müxtəlif qolları arasında səlahiyyət və məsuliyyətlər dəqiq bölüşdürülməmişdir;

-dövlətin borc öhdəliklərinin vahid məlumat bazası, eləcə də bu öhdəliklərin uçotunun vahid metodikası mövcud deyildir;

-dövlət borcları ilə bağlı risklərin qiymətləndirilməsi və təhlilinin vahid sistemi yaradılmamışdır;

-dövlət borcunun idarə edilməsi sahəsində planlaşdırma mexanizmləri və sistemi formalaşdırılmamışdır;

-dövlətin borc siyasətinin pul-kredit siyasəti, valyuta kursu siyasəti ilə koordinasiya lazımı səviyyədə təmin edilməmişdir;

-dövlət borcu haqqında mövcud hesabat sistemi ilk növbədə maliyyə bazarlarının iştirakçıları üçün yüksək gizlilik dərəcəsi ilə fərqlənir və s.

Dövlət borcunun mövcud idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün isə respublikamızda ilk növbədə aşağıdakı istiqamətlərdə bir sıra tədbirlərin reallaşdırılması zəruridir:

-dövlət borcunun idarə edilməsinin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi;

-dövlət borcunun idarə edilməsi üzrə vahid və mərkəzləşdirilmiş strukturun və dəqiq idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması;

-dövlət borcunun uçotunun vahid bir sisteminin yaradılması;

-dövlət borcunun idarə edilməsi sahəsində risklərin, eləcə də borc əməliyyatlarının və borclanmaların maliyyə təhlilinin vahid sisteminin formalaşdırılması;

- dövlət borcunun idarə edilməsi sahəsində strateji planlaşdırmanın vahid sisteminin yaradılması;

-borcun idarə edilməsi sisteminin büdcə vəsaitlərinin kassa idarəetməsi sistemi ilə qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası – Bakı, 1995
2. “Dövlət borcu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu - 22 may 2007;
3. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2 iyul 2002-ci il;
4. “Qiymətli kağızlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 15 may 2015-ci il;
5. “Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2007-2017.
6. “Maliyyə” dərslik Bağırov D.A., Həsənlı M.X. Bakı -2012,
7. Ağayev A.Q. Dövlət borcu və onun idarə edilməsi Bakı-2002,
8. “Büdcə sistemi” dərslik Bədəlov Ş., Məhərrəmov R., Qurbanov F. Bakı - 2003
9. “Qiymətli kağızlar bazarı” Kərimov A.E., Babayev A.A.- 2003.
10. Polyak Q.B. “Rusiyanın büdcə sistemi” Ali məktəblər üçün dərslik, Moskva 2010 səh. 376
11. Брагинская Л.С. «Государственный долг: анализ системы управления и оценка ее эффективности» Москва 2007 ;
12. Цвирко С.Э. «Проблемы системы управления государственным долгом России» -Эффективное анти-кризисное управление №6 (81) 2013,
13. Алехин Б.И. «Государственный долг» учебное пособие М., 2011,
14. Вавилов Ю. Я. Государственный долг [Текст] : учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям. – М. : Перспектива , 2007.
15. Бусыгина И.А. Управление государственным долгом: теория, содержание и методы- Экономические науки-2012 -№3,
16. Гладковская Е. Н. Финансы : учебное пособие для студентов, обучающихся по направлениям 080100 "Экономика", 080300 "Финансы и кредит", 080105 "Финансы и кредит" : [для бакалавров и специалистов]. - Санкт-Петербург [и др.] : Питер, 2012. - 312 с. (Учебное пособие)

17. Государственный и муниципальный долг [Текст] : учебно-методическое пособие. – М. : Финансы и статистика , 2007. – 190 с.
18. Златкис, Б. И. Проблемы создания системы управления государственным долгом в Российской Федерации // Финансы. – 2001. - N 4. - С. 3-6.
19. Логин, И. В. Проблемы совершенствования системы управления долгом в Российской Федерации // Банковские услуги. - 2009. - N 9. - С. 2-7.
20. Смирнов, О. В. Государственный внешний долг России: проблемы и перспективы // Финансы. – 2001. - N 8. - С. 72-73.
21. Селезнев, А. З. Государственный долг и внешние активы : учебное пособие. - Москва : ИНФРА-М, 2010.
22. Бичанин В.В. и др. /Экономическая теория: учебно-метод. пособие для студентов не экономических специальностей/ 2010
23. <http://president.az/articles/22604>
24. <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennyy-dolg-suschnost-posledstviya-i-vozmozhnost-pogasheniya>
25. <http://www.stat.gov.az/source/finance/>
26. <http://www.maliyye.gov.az/>
27. <http://www.sai.gov.az/>
28. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
29. <https://cyberleninka.ru/article/v/effektivnost-regionalnoy-dolgovoy-politiki-cherez-prizmu-investitsionnoy-aktivnosti>
30. http://freeeconomy.az/site/assets/files/1189/xarici_borclar_beynelxalqmaliyyeinstitutlarininsiyaseti.pdf
31. <http://www.academia.edu/4762305/>
32. <https://knoema.ru/atlas/Германия/>
33. <https://knoema.ru/atlas/Греция/>

